

"Csak

mindesmark tömeg"

III.

Csaka

VARGA

MA
37.693

MAGYARNAK
LENNI

...Csak múlásunk törvény..."

Országos Széchényi Könyvtár
VARGA CSABA JOGFILOZÓFUSSAL
BESZÉLGET MEZEI KÁROLY

„CSAK MÚLÁSUNK TÖRVÉNY...”

Varga Csaba jogfilozófussal
beszélget Mezei Károly

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

– Én népem! múltba vagy jövőbe nézz:
Magyarnak lenni oly bús, oly nehéz!...
De túl minden bűn, minden szenvedésen,
Önérzetünket nem feledve mégsem,
Nagy szívvel, melyben nem apad a hűség,
Magyarnak lenni: büszke gyönyörűség.
(Sajó Sándor)

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Magyarnak lenni
CIII. kötet

„Csak múlásunk törvény...”

Varga Csaba jogfilozófussal
beszélget Mezei Károly

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

KAIROSZ KIADÓ, 2012

© Varga Csaba, 2012
© Mezei Károly, 2012
© Kairosz Kiadó, 2012

A kötet megjelenését támogatta

Polgári
Magyarországért
Alapítvány

MA 37.693

2012

Országos Széchényi Könyvtár

ISSN 1787-1735
ISBN 978 963 662 582 5

A kiadásért felel: Bedő György,
a Kairosz Kiadó ügyvezetője

1134 Budapest, Apály u. 2/b.
kairosz@hu.inter.net
www.kairosz.hu

Nyomdai előkészítés: Tordas és Társa Kft.
Nyomás és kötetés: A. D. 2001 Nyomdaipari Kft.
Felelős vezető: Illés Zoltán

AZ ÁRTATLANSÁG KORA: GYERMEKKOR ÉS IFJÚSÁG PÉCSETT

– Ősei apai és anyai ágról egyaránt túlnyomórészt német nevűek, feltehetően svábok. Ugyanakkor családi hagyomány és dokumentum is említ már az 1800-as évek elejéről egy Vargát, aki somogyi szegénylegény volt, jobbágy.

– Eleim pákászok voltak; szegényen, de szabadon éltek a mocsárvilágban. Egyetlen tárgyi emlék maradt fenn a legrégibb idők-ből, s érdekesen ez nem más, mint egy medál. Merthogy a voltaképpeni Varga-névadó az akkori betyárvilágban éppen soros mocsárútján rábukkant egy előkelő hintó romjaira, benne egy meggyilkolt házaspárral s egy síró újszülöttel, akinek nyakában volt ez a medál. A halottakat tisztesség szerint elföldelte, a gyereket meg hazavitte, majd bejelentette a papnak, hogy született egy gyermeke. Akkoriban a dolog ezzel el volt intézve. Ha igaz, úgy ilyen módon lett Varga a vér szerinti őszám, ez a csecsemő.

Ezen 1812-ben talált és Somogyvárott keresztvíz alá tett Varga Boldizsár utódai azután egyre inkább iparral kezdtek el foglalkozni. Dédapám üzleti bélyegzője szerint ő „Varga Ferencz kovácsmester Barcson” a Fő ut-

cában; fia keresztelőjekor már kocsigyártó. E fiú, nagyapám pedig céhlegényként bejárja Ausztriát, Észak-Olaszországot. Útja utolsó felét az ország leghíresebb hintógyárosánál, a pesti Zupka Lajosnál tölti, aki művezetőnek nevezi ki. Nagy szó ez akkoriban: a tulajdonos helytartója, aki távollétében helyettesíti.

E nagyapai ág aztán feleségeként találkozik a németbolyi Schwartzkopf családdal; ők középpolgárokként gyertyakészítő manufaktúrát üzemeltetnek. Később kiderült, hogy anyám oldala, a győri Armbrustok szintén a közelségbe, Mohács környékéről valók.

Nagyapa mintatermékével egy bécsi országos kiállításon elnyerte a Monarchia csomaghordó postakocsijainak gyártási jogát. De közbejött a háború, a Monarchia odaveszett. Elillant annak lehetősége, hogy típusjárművét sorozatban állíthassa elő. Egyébként is változás állott be akkoriban, hiszen a hintót robbanómotoros járművek kezdték el felváltani. Egykori gyártóik pedig, ha tudtak, átálltak az automobilizmusra. Igazából csak karosszériákat csináltak, mert az alapot magyar vagy amerikai cégektől, leggyakrabban a Fordtól rendelték.

Karosszéria mindaz, ami felépítmény, tehát nem alváz, nem motor. Az pedig, hogy mi lesz mindebből, kisbusz, kisteher- vagy személyautó, attól függ, hogy milyen karosszéri-

át építenek rá. Nagypámék elkezdtek építeni ezt is, azt is.

Munkásaink a Rákóczi út 43. alatti üzemben családtagnak számítottak; nagyanyám gyakran tizenöt-húsz emberre főzött. Nagypám folyamatosan ingatlanokat vásárolt, rájuk házakat épített, majd mesterlevelet szerzett segédeinek kedvezményesen továbbadta. Számottevő időn át a pécsi polgárság legnagyobb adófizetői közé tartozott. Többet adózott, mint bármelyik Zsolnay – persze, nem rentabilitása okán, hanem mert utóbbiak kiterjedt családként megosztották maguk közt a vagyont.

Katolicizmusát és magyarságát természetes módon élte meg, sosem kérkedett vele. Sajátos büszkeségből fakadóan még termékeit is csak ritkán reklámozta. *Miért hirdessek, amikor mindenki ismer?* – kérdezte. Hívták kaszinókba, de nem ment, legfeljebb az Iparos Egyletbe, hiszen ő maga IPAROS volt! Megbecsült státus: iparos, aki jó terméket csinál – ez már önmagában tiszteletet érdemelt.

A németbolyi rokonság tisztán németajkú volt; keverték a svábot a magyarral. Viszont katolikusok voltak, és magyarnak vallották magukat.

Apám ciszterci növendék volt. Alapos képzéssel, hiszen még idősen is könnyedén olva-

sott görög vagy latin szöveget, s persze megtanult németül is. Érettségi után Pesten mérnökhallgató lett; eszmélésétől kezdve motor- vagy autóversenyző akart lenni. Legnagyobb hatással mégis Vértesi Frigyes egyetemi hitshónok volt rá, aki a pécsi keresztényszocialista úttörés mögött is állt.

Testvérei közül ő készült fel arra, hogy apjától az üzemet átvegye. Át is kellett vennie: műegyetemi indulását még első évében azért kellett abbahagynia, mert atyja egészsége megromlott, s a karosszériagyártásra áttérés egyébként is friss eszű és aktivitású teljes embert kívánt.

Az első időkben főként Ford-alapra dolgoztak. Újságcikkek adják vissza a hökkent csodálkozást, amikor az iparvágányról, vonplatón, városi villamossínre váltva, a cég kapujához érkezik egy vasszörny; egy-két hónap múltán pedig saját keréken, vadonatúj *Personenwagen*ként távozik.

Sikkes lett, hogy társasághoz tartozó műszaki érdeklődésű fiatalok jelentkezzenek nagyszüleimnél, hogy az éjszakai vonattal a cég költségére a fővárosba felbumlizzanak, majd a Ferencvárosi pályaudvari rendezőn elszállításra váró Ford-alvázakra ráeszkábjanak egy ládat, és saját keréken induljanak a nagy kalandra: a régi 6-os úton le, Pécsre.

Jutalom volt e kaland ezeknek a fiataloknak, és egyben életre szóló élmény.

Üzemi albumunkból kitűnik, hogy mindenféle szikvizes, mészárszékes és egyéb teherautót, távolsági buszokat, hivatalos járműveket, mentőautókat s főként buszokat mi csináltunk. Az ország első vidéki benzinútját felépítettük, majd először dél-dunántúli Mercedes márkaképviselővé váltunk, utána a Rákóczi út 34. szám alá, a mai római palotaátsatás helyére költözve az Opel következett, végül BMW és DKW. A *Dunántúli Napló* közöl egy amatőr fényképet a Hal térről mint a távolsági buszok kiindulópontjáról. És nagyítóüveggel mit látok? Buszok négyes karéját, amik mind tőlünk valók! Amikor államosítottak bennünket, elszegényedetten az üzemünkből kilopottan megőrzött, egykori buszülésnek legyártatott bőrből készítettünk magunknak iskolástáskát. Teljesen egyedi vörös színe volt, követhetetlenül girbegurba, vastag, fekete vonalas mintával. Már-már attól kellett tartanom, hogy a buszon ülő ávós letartóztat, amikor rádöbbszem: táskám bőre a busz bőre, és ha ezt ő észreveszi, akkor magyarázkodhatom, hogy honnét is vettük... Mert bányásztelepre költöztettek bennünket ki, s onnan jártunk be régi iskoláinkba.

Apám nagypapa kollégájának s barátjának a lányát vette feleségül. Armbrust Lajos szín-

tén hintógyárral bírt Győrött, a Czuczor Gergely utcában, ahol most a színház van. Anyám versenyszerűen úszott, és felső kereskedelmet végzett. A családi üzemben nagy érték lett tudása mint komoly adminisztrátoré és menedzseré.

Apám mindvégig történelemolvasó, közügyekben érdeklődő férfiú maradt. A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda nagyszerű sorozattermékei nem csupán jelen voltak polcainkon, de ezeket rendszeresen forgatta, főként Hóman–Szekfű *Magyar történetét*, Domanovszky Sándor *Magyar művelődéstörténetét*, valamint a Kerényi Károlytól fémjelzett *Egyetemes történetet*. Hasonló alapl művekből több százas könyvtára volt. Később, iskoláskoromban, ha bármi dologra együtt mentünk, legtöbbször a két háború közti korról beszélgettünk. Az üzletvitel tisztességéről. Arról, hogy az üzleti nyereségnek öt-hat százalék körülinek kellett lennie. Az ennél valamivel több már gyanús volt. A még több pedig tisztességtelenség okán egyenesen kiközösítést kockáztatott. Ha pedig netán még több, mint a hadiszállítók nyereségkaszálása csalással, az már nyilvánvalóan csak bűncselekményként realizálódhatott.

- Hogyan alakult a család sorsa, amikor édesapját bevonultatták katonának?

– 1940-ben pilótaként vonultatták be mint repülőgép-vezető hadnagyot. Súlyom típusú repülőgépekkel jártak, amik Weiss Manfréd gyárában készültek olasz licenc alapján. E kétfedeles gépekben a vezető kezelte a két fedélzeti gépfegyvert, mögötte ült a felderítő tiszt, akinek dolga az volt, hogy fényképezzen és jegyzeteljen, tüzérszemmel dokumentálva a bevonuló szárazföldi egységek előtti terepet.

Egy alkalommal, éppen Délvidékre bevonulásunk napján Szombathelyről Szegeden át vezényelve érzékelte, hogy a gép motorja kihagy, sebességet veszít. Nagyhét lévén, tavaszi áradás fedte a földeket. Zuhanás elkerülésére apám egy valamelyest szikkadt réten, persze ellenséges területen tudta csak letenni gépét, amit életük árán is meg kellett védeniük a szerbektől. Mint kiderült, még pisztolyuk sem volt megtöltve. Gyorsan leszerelték hát francia típusú fedélzeti gépfegyvereiket, amelyek akkoriban a légcसार mögül lőttek. (Ez ugyan sok ezer fordulatot tesz meg percenként, de olyan fogaskerék-szinkronizálással, hogy a gépfegyver tudott azon keresztül lőni.) Egyszer csak látják, hogy nagy tömeg rohan feléjük. Mire az elsütő billentyűre tették volna ujjukat, a kiabálásból kiderült, hogy ottani magyarok szaladnak feléjük, ujjongva üdvözölve a személyükben őket

visszavevő Magyar Királyság végre várt megérkeztét.

A felderítő hivatásos tisztnek azonnal vissza kellett térnie Magyarországra az eredménnyel, tehát kölcsönzött motorkerékpárral elindult Szeged felé. Apám viszont – mivel pótmotorral csak a magyar csapatok bevonulása szolgálhatott – közel két héten át Bácsföldvárrott rekedt. Óhatatlanul egy kinevezetlen katonai közigazgatás felelőse lett. Megszervezte hát a nemzetőrséget, lefegyverzette (tishti oldalfegyver és dísztőr kivételével) a rendezetlenül visszavonuló szerb csapatokat. Érzékenysége jellemző a bíróválasztás lebonyolítása. Mert Bácsföldvárrott szokásjog volt, hogy váltottan egyik húsvétkor szerb, másikkor magyar lesz a bíró. Alig tértek vissza a Magyar Királysághoz, most, mert ez volt soron, szerb férfit választottak. Szigorral kellett fellépnie a visszavonulás rendetlenségében harácsolókkal vagy önkényeskedőkkel szemben is. Majd végre bevonultak a Délvidék egészét birtokba vevő magyar erők. Apámnak, amint a motort kicserélték, anélkül, hogy a parancsnok egy kukknyi elismerést rebegett volna, rögvest vissza kellett repülnie egységéhez.

Azzal pedig Borovóba került, az ottani cipoőgyár repülőterére. Itt ugyanez a Sólyom gép már úgy mondta fel a szolgálatot, hogy

zuhanva, gépét rapityára törve ért földet, könnyebb sérüléssel. Ezután Szovjetunió ukrainai nehézipari központjának repülőterére, Krivoj Rogba vezényelték, ahol katonai repülőterükből a németek átadtak egy részt a magyar vadászoknak, majd a közelfelderítőknek is. Nos, ez utóbbinak lett immár – sérülésére, velem háromgyermekessé duzzadt családjára tekintettel – műszaki parancsnoka, akinek dolga a gépek kiállítása, együtt a mögöttes szervizeltetéssel, alkatrész- és üzemanyag-ellátással. Ősszel azonban szovjet bombatámadás érte a repülőteret, számos halállal. Ebben a támadásban ő is – a vezérkartól összesített jelentésben már rögzített hősi halál helyett – súlyosan megsérült. Homloktól farig törések és zúzódások, amik évnél hosszabb rehabilitáció után hadiüzemnek nyilvánított cégéhez leszereltként visszatéréséhez vezethettek, szerencsére bárminemű marandó károsodás nélkül.

– Aztán Pécsett, e béke szigetén is megjelent a háború...

– Pécsen komoly bombázások sem érték. Légi riadók persze bőven voltak. Ilyenkor bilimet, ha nem volt üres, fenekemhez szorítva, ha pedig üres volt, úgy acélsisakként a fejemre húzva szaladtam óvóhelyünkre. Majláth-utcára nyíló házrészünk pincelejáratából

ágazott el az egykori kovács- és bodnärműhely alá, további emeletnyi mélységben.

A titoktartást ugyancsak korán meg kellett tanulnom. Több üzletbérlőnk volt a Rákóczi úti oldalon, s egyikük Braun Ernő volt, rádióműszaki boltjával. Gettóba kellett vonulniok, majd bevagonírozás... Megőrzésre egész árukészletüket szüleimre bízták. Meg is őrizték, amíg egy állítólagos rokonként pimaszul követelődző fiatalember el nem spedálta az egészet. Erről az árurejtegetést megvalósító büntetről csakúgy nem beszélhetünk, mint a családi körünkben a nyilas érában megbúvó Tádé bácsiról. Hisz Tadeus Rolski lengyel sebészorvos százados a szovjet-német invázió elől menekült, hogy Románián át csatlakozhasson az idegen földön harcoló lengyel csapatokhoz. Ez is felkoncoltatást kockáztató tett volt.

- ... és jött a szovjet invázió...

- Időközben szovjet hadiüzem lettünk. A rajtunk is átmenő frontra felkészülve feltűnően csinos, sportos anyám öregasszonnyá átvedletten hol egy álmennyezet fölött, hol egyéb helyeken bujkált. Amikor aztán magasabb rangú szovjet tiszteket szállásoltak be az üzem területén lévő nagyméretű úri lakásunkba, megnyugodtak a kedélyek és rendben őrzött hadiobjektummá váltunk.

Apám mesélte, hogy az oroszokkal innia kellett a magyar ízlésnek túl erős mindenféle fűszeres italokat, miközben ők dicsekedve mutogatták különféle helyekről rablott holmijaikat. Apám egy-két saját gyermekkori, a németbolyi házban megőrzött csecsebecsését is fölfedezte közöttük...

A hadiüzemről egyébiránt szép emlékeim maradtak. Elcsavargó típus voltam, aki igényelte, hogy a szőlőből, a pálosok alatti nagyszülői birtok nagycsaládi hétvégi találkozásairól hazajöve egyedül találjam meg utamat. Három-négy évesen egyszer ez nem jött össze, s egy, az utcasarkon pityergő gyerek látványára a fél város összeszaladt. Addig, míg Misa, szovjet közlegény örünk oda nem jött, s fel nem ismerte a kölkben kis barátját. Hazahozott, s finomságukkal, cukrozott zsíros kenyérrel kínált. A cérna persze alig pár száz méternyire szakadt el velem honunktól.

Egyébként ekkor már az Úristen egész napját üzemünkben töltöttem, még ebédelni is úgy kellett elrángatni onnan. Az esti fürdés sok benzinnel történt, amivel – lavórban, lemeztelenítve – anyám megpróbálta lemosni tetőtől-talpig olajos voltomat.

- A „felszabadulásnak” nevezett események után édesapjának nem lett hátránya abból, hogy katonaként szolgált, ráadásul üzemtulajdonos is volt?

– Ekkor kezdtünk el még gyakrabban kirándulgatni a Mecsekre. Patakba dobva kellett elhagynunk német vaskeresztet, amit apám Krivoj Rog-i szolgálataért kapott, meg bácsföldvári szerb katonai emléktárgyakat – csupán érdekességeket, amikből egy házkutatásnál mégis súlyos bizonyítékokat faraghattak volna ellenségeink.

Nagyobbacsán szerszámokkal bajlódtam az üzemben. A lengőkaros irányjelzők szétzedése, működésük kiismerése kifogyhatatlan élményt jelentett. A szerelőcsarnok fölötti galériában csodáltam a hengerfej szelepjeinek vezérléséhez szükséges csillogó, villanymotor hajtotta köszörűt, mely két irányból is a szelepfej durva és finom beállítását tette lehetővé forgókaros csavarmenetes konstrukciójával. Apámmal gyakran oldalkocsis motorral, személyautóval vagy teherautóval mentem a vasútállomás végi iparvasúttelepre, hogy üzemanyag-lerakatunkat utántöltsük.

Legizgalmasabb kalandjaim titkos magányban történtek, amikor kutattgattam. Birodalmunk padlása hatalmas és összetett komplexum volt; évtizedeken át lerakódott porból próbáltam a múlt kincseit feltárni. Megtaláltam például apám gyermekkori építőszekrényének – egy kőépítőnek, egy faépítőnek, sőt egy *Stabilo* fémépítőnek – modellkönyvét s néhány alkatrészét. Egyszer le is

szakadt alattam a földém, s évtizede felhagyott kovácsműhelyünknek éppen szénrakatérébe zuhantam.

Üzemanyagraktárunk áttekinthetetlen pinceépítmény volt, amit sötétben tapogatózva próbáltam minden kiágazásában végigjárni. Kétszer el is kapott a patkányfogó, ami majdnem ujjtöréssel járt, s engem odaszegezett a vakhomályba, olyan erős rácsapó szerkezettel működött.

Szép irodánk volt a szervízrész emeleti szintjén, s házi telefonhálózatunk alállomásaival gyakran játszottunk. Legkisebbként maradtam a lakásban, a többiek elvonultak, és egymásnak telefonálgattunk. Egyszer csak a homályban megszólal a telefon, én fölkapom, mire morc felnőtthang szól: *Itt a telefonfelügyeleti központ!* – és feltesz valami alhibernációval felülproxanált antihermeneuta kérdést. Én erre megilletődve elkezdek sírni, és ezt válaszolom: *Elnézést kérek, sötét van, így nem tudok beszélni...* – Disznó módon kacagás volt a válasz.

Amikor idősebb bátyám Märklin fémépítőszekrényt kapott a Jézuskától, annyira lázba jöttem, hogy alkatrész-katalógusát bön-gészve négyévesen megtanultam olvasni.

Mostanában antikváriumban hozzájutottam az egykori királyi magyar légierő teljes folyóirati sorozatához, amit oly sokat néze-

gettem gyermekkoromban az iroda irattárában, ám azóta sohasem, mert a teljes üzemi dokumentációval, apám tervrajzaival, a karosszériaépítések jegyzőkönyveivel az államosítás primitivitása mindent elpusztított. Ritkasággá lett ez, a *Magyar Szárnyak* is. Hiányzik az ország legtöbb nagykönyvtárából is, hisz fasisztának minősítették, mivel a német hadi repülőiparról és légi sikerekről is szólt. Most jöhettek hát rá arra, hogy ábécéskönyvként használtam egy német vadászgép szerkezeti rajzát: *déjà vu*-ként elfeledett egykori vizualitást idézhettem újra fel.

Milyen emléket őrzök hát segédeinkről? Idegeskedés és hangos szó nélküli produktivitását, amint munkálnak járműveiken. Időnként behoztak egy régi hintót, gyakrabban lerobbant vagy balesetes autót; ezeket rutinosan, jókedvvel, műszaki megoldások ötletteliségével javígtatták...

A háború után szereztünk egy Zündapp 750-es motort. A BMW a sebességi sztár, a Zündapp pedig katonai terepjáró, géppuskával oldalkocsijában. Lassúbb, de rendelkezett hátramenettel és csörlővel, akár egy árok-ból is kihúzhatja magát. Nagyokat kirándultunk a Mecsekben, a Bakonyban. De ha pisilnem kellett, nem szállhattam ki az oldalkocsiból, mert az út mente még aknásított volt. Az utak sem voltak problémamentesek, mert

a szekerekből minduntalan szögek estek ki. Csodával határosnak tarthattuk, ha gumidefekt nélkül megúsztunk egy utat.

Tatabányán élt Armbrust Ferenc nagybátyám, banki kirendeltségvezető. Oda tartva beleütköztünk az ÁVH-ba, alapos ellenőrzésre. Kiderült, hogy a város feletti drótkötélpálya csilléin fehér krétával díszileg egy veszélyes szöveg: *Fújja a szél, fújja, hazafelé fújja...* Fasiszta katonanóta, amit súlyosbít egy feliratos krétarajz: *Horthy, a tengerész.*

– **Édesapja hogy élte túl az államosítást?**

– Ez még a szocializmus joga szerint is törvénytelenül történt, mert ipari üzemnek minősítették, noha az elkövetkezendőkre felkészülve akkor már autóalkatrész-üzlet voltunk. Természetesen mindent elvettek, lakásunkat is, mert „üzemi területen” volt.

A vállalkozók akkoriban puritánul éltek, hiszen mindent visszaforgattak az üzletbe: stabil gazdasági környezetben az üzlet jövőt alapozott. Különösebb tartalékokkal nem is rendelkeztek hát.

Apám rögtön állás után nézett. A Pécsi Teherforgalmi Fuvarozó Vállalatnak volt egy Diamond típusú, amerikai hadiszállításból ideszármazott nehéz tankszállítója, pótkocsis mamut. Miután leszerelt, itt maradt, és nem volt aki vezesse, mert nem képezték erre sofordt. Az új szocialista vállalat apámat ala-

csony fizetéssel fölvette. Lett olyan szolgálata az 1950-es években, hogy a karácsonyt sem tölthette velünk. Kirendelték például a Mát-rába, ahol Rákosi elvtárs, no meg Kodály Zoltán üdült. Kikapcsolódásuk ellenérvet nem tűrt, noha a hókotrók nem bírtak az odavezető úttal, csak apám monstruma tudott a feltornyosodó hóval megbirkózni.

Ha kirándulni mentünk Sikondára, a hajnali öt órai szentmise után indultunk. A Kórház téri dzsámiban tudott egy pap abszolválni misét húsz percen belül, így hát a buszt/vonatot elérhettük. Sikondára a mecseki Árpád-tetőn, Mánfán át kirándultunk. Ha pedig Óbánya volt a cél, Pécsváradig vonatoztunk, majd a szovjet hadseregtől lőtérként használt Keleti-Mecsek rész megkerülésével lehetett megérkeznünk. Utóbbi majdnem megközelíthetetlen patak völgy, amit svábok népesítettek be. Erdőirtás sziszifuszi munkájával a földet művelhetővé tették; állatokat tartottak; néhány malmot szintén építettek a patak mentén. Ezt mészárszék követhette, majd kocsma, kuglipálya, s végül a malomtól elfolyó víz felhasználásával úszómedence. Amihez a gazdaházban koszt és kvártély dukált. Tichyék így találták föl a falusi turizmust. Náluk laktunk; jéghideg vizükben tanultam meg úszni is.

A falut egy komenizmusa jegyében keménykedő írástudatlan gyüttment vezette tanácselnökként. Addig rángatta osztályharcba közösségét, míg csak ásóval szétvágott fejjel rá nem találtak az erdőben. Az Államvédelmi Hatóság négy ember felakasztásával bosszulta meg halálát. A kivégzettek történetesen a bűntény idején begyűjtési kötelesség elmulasztása okán épp rabidejüket töltötték. De tehetősek voltak, mint a mi gazdánk: felbujtás bűnében találtattak vétkesnek.

– **Hogyan alakult a család új lakhelye?**

– A város Meszesnek nevezett bányatelepi részén jelöltek ki számunkra családi házbérletet kis konyhakerttel. Apám könyvekből kertészkedésbe fogott, néha még disznónk is volt, de csirke és házinyúl bőven.

Nekünk persze sok feladatunk lett hirtelen. Fűtés, háztartás, nyulaknak zöldszedés, fa- és rőzsevágas, s évente több tonnányi *slam* belapátolása. A tojásszénygyártásból fennmaradó por ez, amit vizesen összeragacsoltak, majd sűrű, lekvárszerű anyagként majdnem kötömbökké állt össze. Ezekből kellett szeleteket kihasítani, majd belapátolni a pincébe.

Egyszerű emberek laktak itt. A bányászok mellé költöztették Farkas Mihály hadserege újdonsült altisztjeit is. Jámbor melák falusi emberek, asztalterítő s evőeszköz ismerete nélkül, természetes ténsasszonyokkal, töpörö-

dött nagymamákkal. Hatalmas szalonnadarabokat olvasztottak, és mintha leves lenne, kenyérrel ették. Apjuk derékszíja s oldalfegyvere lógott a konyhaajtón, gyakorló leventepuskája pedig a tisztaszoba kombinátszékényének aljában. Gyakran titokban kicsempésztek, hogy egy homokbányánál éles töltennyel lőjünk.

Iskolába a Pécsi Püspöki Tanítóképző Intézet Király utcai intézményébe kezdtem járni. A kommunista hatalomátvétellel új rezsim lett. Meskó, egy féllábú, partizánból lett igazgató, aki oroszul kiválóan beszélt, beosztott bennünket orosz szakosnak: így jelentettünk, beszéltünk, és ezt élveztük is. Elég jól megtanultam, csak sajnós a latin és a német kárára.

Érdeklődésemet azonban változatlanul a technika kötötte le. Levelet írtam Jézuskának, hogy Märklint hozzon, de nem volt elég pénze. Mit tehettem volna mást, összekunyeráltam némi pénzt, arra kérve Jézuskát, hogy legalább kiegészítésről gondoskodjék. Majd föladtam egy hirdetést a *Dunántúli Napló*ba, hogy komoly készletet vennék. A beérkezett ajánlatokat végigjárva végül száz forintért hozzájutottam egy 3-as szekrényhez. Ez Gyula bátyám 1-eséhez képest már komoly állomány volt. És segítettem is Jézuskának, hadd szerezzen meglepetést megajándékozottjának:

titokban három héten át építettem egy hatalmas gőzmozdonyt működő áttétekkel.

Märklinben egyébként is járatos voltam. Totyogós koromban hozott Jézuska mindannyiunknak egy 00-ás terepasztalt, ami szalonunk sarkát foglalta el. Ezen egy Mórická-nak nevezett gőzmozdony s egy felsővezeték-s mozdonnyal mozoghatott egymástól függetlenül: tolatás, szerelvények összeállítása, automatikus sorompókon átmenés, gurító- és fordítókorong. Eközben mozdonnyok, vagonok, állomások, alagutak s persze irányt is jelző elektromos váltók világítottak.

Gyárvárosba kiköltöztetetten sajtóhír tudatta 1953-ban: a dolgozókat ellátandó a pécsi nagyvásártéren immár újra gyártásba került Vörös Csepel kerékpár lesz kapható. Háromszáz forintot kóstált, ami nagy pénz volt akkoriban. Nekem pontosan ennyi volt, évenként át gyűjtve. Hisz anyám tudatosan nevelt önálló gazdálkodásra bennünket. Mindegyikünknek volt OTP-betétkönyve. Nos, tizenkét évesen tárgyaltam a teherautó-platóról árusítókkal, válogattam, majd megvettem máig hűséges társamat, és hazakerekeztem. Ma is használom tisztainokai birtokunkon. Ma is jó, megbízható, strapabíró.

Gyárvárosi lakásunk mögött kukoricás terület el, még tovább eperfák szegélyeztek egy árkot, amin túl mélyen haladt egy felsőveze-

tékes bányavasút, a Széchenyi-aknáról konténervagonban hozva a szenet a szénmosóba. A kukoricásban bújócskáztunk, háborúztunk, az eperfákat pedig másztuk és legeltük.

Apám keményen dolgozta végig a napot, esténként olvasgatott. Később, nyugdíjasként egyszer megjegyezte, hogy jóként ennyi származott az államosításból.

- *Nehéz elképzelnem egy volt gyártulajdonost, akinek elvették mindenét, soförként él, mégis elégedett...*

- Átlengte, persze, keserűség az életüket, de ostobaság lett volna állandóan ezen kérődzni. Szüleim mindketten fegyelmezettek voltak, rendszeretők, tudatosak. Később a XIV. számú Autójavító Vállalat főtelephelyén hibafelvevő lett. Neki kellett mindent tudnia a befutó teherautókról. Szerették nyugaltságot, segítőkészségét, egyenességét, leleményességét egy alkatrészhányos korszakban.

Megállapodottan, életbölcse tudott régi dolgokról beszélni, miközben nem sok oka lehetett arra, hogy a jelenről megbocsátóan vélekedjék. Érzékelt, persze, emelkedést, de mögélátta a szenvedést, a pazarlást, s mindezekelőtt a kontraszelekció tehertételét.

- *Igaz-e, hogy professzor úr tizenévesen ügymond katonának készült?*

- Olvasmányaim s a kor mindig elgondolkodtatott. Egyik első honvédő olvasmányom

Krúdy Gyuláé volt 1848 diákhőseiről. Ábrándoztam azon, hogy valahai cégünk közelében, a villanyrendőrnél a délkeleti sarok erőteljes magasföldszintes épületét, amiben ÁVH tanyázott, miképpen lehetne elfoglalni, és Pécs-et a mocsoktól megszabadítani. Mert olvasmányaimból eleve hősies életforma adódott következtetés gyanánt. Eszerint vannak pillanatok, amikor egyes élet nem számít. De ha ilyenbe visz sorsunk, úgy legdrágábban kell adnunk! Mert nem vegetálásra születünk, hanem hogy közösségünknek használjunk, s ha gonoszok uralkodnak rajtunk, úgy idejüket lerövidítsük. Nem felnőtt sugallta ezt; katolikus könyveim görög-római példázataiból szintetizáltam tanulságként.

Amikor a püspöki tanítóképzőt s vele bennünket felszámoltak, a Makár utcai iskolába jártam egy évig. A város másik végében volt, kellemetlen levegőjű. A gyárvárosi iskolára viszont, ahol az utolsó két évet jártam, szívesen emlékezem. Eredetileg templom s iskola, a pécsi keresztényszocializmus terméke. Plébánosa apám egykori ciszterci társa, bonyhádi sváb gyerek, az emberségben kiváló Patton János volt, aki – ez volt Virág Ferenc püspöksége! – a munkáspasztorációt kapta feladatul. Az itt tanuló gyerekek nem jelentettek ugyan nekem intellektuális inspirációt, de jólelkűek s romlatlanok voltak, lánykái

közül pedig számosan énekeltek a templomi kórusban. Osztályfőnökünk a faluról beke-
rült Schvoy Ferenc, akiben utóbb felfedez-
tem Sára Sándor kétszeres hőst: a *Néptanítók* (tehát püspöki oskolám növendékanya-
ga) egyik nagyszerű emberpéldányát, ugyan-
akkor a *Don-kanyar* tartalékos főhadnagy-
ként kivonultatott, emberei életét minden erő-
feszítéssel mentő katonahőst.

Hétvégeken s péntekenként délután a gyár-
városi templomba jártunk. Eltérően a város-
tól, ott ezt nem is nagyon kellett titkolni. Bá-
nyavidék, amiből államunknak csak a rab-
szolgamunkával kitermelt köszén kellett. Te-
hát békén hagyták a szilikózisban úgy is ko-
rán pusztulók lelkét. Templomi kórusunkat
egy kézkezből lett bányamérnök, Majsai Jó-
zsef autodidakta lelkesedése irányította. Írás-
tudatlan öreg nénikék, néhány felnőtt és sok
gyerek régi templomi kottákból négyszólamú
orgonakíséretes XVIII–XIX. századi teljes mi-
séket adott elő kevéssé ismert német szerzők
műveiből. Izaiás próféta hosszú, gregorián-
szerű, zsolozsmás „szent olvasmány” jöven-
dölését – gyermek cérnahangján – mindig Le-
vente bátyám és én énekeltük végig. Az orgo-
nánál pedig Pécsi Géza ült. Sváb falusi kör-
nyezetből gyárvárosivá, plébánosunk másod-
lelkévé lett, elves és szocialitásban agilis ta-
nárember, aki utóbb a pécsi szakmunkás-

képző humanizáló apostola lett. Pedig egyszerű énektanárként csak azt harcolta ki, hogy a tanoncok ne két lábon járó munkakerőként, lelketlen lényekként kezeltessenek, hanem segíttessenek emberré lenni ők is. Tehát megtanította élvezni az irodalmat, szeretni a zenét, megszokni a társasági találkozást, a kulturált beszélgetést. Mindezt mély, katolikus apostoli lelkülete sugallta. Kántorként a reggeli misén pianissimóban indított, hogy a végére már zengjen s zúgjon az orgona. Ekkor szerethettem bele a hangszerek királyába. Szüleimnek ugyan gimnazistaként már bejelentettem, hogy utálok a zongoraórát, s az egészet abbahagyom.

Most így egyből *konzis* lettem hát, orgona főtanszakosként Halász Béla növendéke. Apám kortársa, ciszternövendék volt ő is, Zalánffy Aladár zeneakadémiai tanítványa, a Székesegyház művészorgonistája. Unalmas pontossággal játszott. Akkori stíluseszmény szerint Bachot érzelemmentesen játszották, az adott ritmikában rögzített hangok reprodukciójaként. Tanárom (kötés, szétválasztás, *staccato/tenuto* tekintetében) minimális preparálással látta el kottáimat, ám ezen túl szabad kezét engedett nekem, noha megjegyzéseivel azért mégis fegyelmezettségre szoktatta szertelen ifjonc-énemet. Szolfézásra Sólyom Lászlóval jártam együtt. Órák utáni csa-

vargásainkkal kezdett megalapozódni barátságunk. Rengeteget kirándultunk, rekvieme-
ket s kantátákat zongorázva végigénekeltünk,
legfőbbként pedig véget nem érő vitákból épü-
lő intellektuális világteremtéssel éltünk igen-
csak intenzív szellemi életet.

Egyszer apám jön haza azzal, hogy temp-
lomi orgonistát keresnek a Szent István-plé-
bániára. Bányavidék volt ez is, tőlünk észak-
nyugatra alig két kilométerre, de hegyen-völ-
gyön, horhosokon, patakokon, mezőkön s
szántóföldeken keresztül biciklivel közel há-
romnegyed órányira tőlünk. Esőben garan-
táltan sárba esve, télen pedig reménytelenül
buckázva. Így lettem főhivatású hétvégi kán-
tor, másodikas gimnazistaként.

A ciszterektől elvett Nagy Lajos Gimnázi-
umba szintén kerékpáron jártam be. Vacak
bazaltkockás utak lovas kocsiknak fenntar-
tott poros útszélén, salakos és földjárdákon,
lucskos időben sárcsíkot vonva kabátom há-
tára. Igazgatónk, Fekete Miklós régi vágású
úriember, erdélyi tankerületi főigazgatói csa-
ládból. Reformlélek volt szigorúságban, iro-
dalomtanításban, a gyorsírás bevezetésében.

Folytatódott a titkos hittan. Bolváry Pál el-
mozdított pálos szerzetes tartotta, nővérei-
nek a Konzival szembeni Mátyás király utcai
házában, majd a Líceum, később a városszé-
li Pius sekrestyében. Hárman-négyen tar-

tottunk oda, gimnazista társak. Sokaknak feltűnhetett, mégis titkoltuk, hisz az állambiztonság óvó szeme már a politikai disszidencia előszobájának tekinthette.

És ekkor tényleg elkezdtem kántorkodni. Vasárnap hét órákor kezdtem, nyolckor volt rendes, és tíz órákor nagymise. Délben vándorogtam haza ebédelni s valamennyit játszani, mert délután ismét vissza kellett mennem a hat órai szentmisére. Tehát minden hétvégén fél hatkor kellett kelnem, és este nyolcra tettem le a szolgálatot. Télen lefagyott a kezem a fűtetlen templomban. Anyám ujjbegyeket szabadon hagyó gyapjúkesztyűt horgolt nekem. Tavasztól őszig viszont együtt éltem az orgonával, blattoltam, misevégi kivonuláskor pedig Bach nagyszabású műveivel traktáltam a jámbor bányásznépet. Konzervatóriumi főtanszakos hallgatóként napközis gimnáziumi voltom ellenére szabad madár lettem, hiszen gyakorlás címén bármikor távozhattam. Németül alig tudtam, de végigolvastam Albert Schweitzer neves Bach-monográfiáját, hiszen ő volt az etalon játszásához. Miután templomomban hatalmas kottatár volt, teljes orgonarepertoárokat végigjatszottam vasárnaponként.

Fizetségem havi háromszáz forint, akkoriban egy extra (jampec) cipő ára. Lassan szombat délutáni esküvőt is kellett abszolválnom.

Ehhez főiskolás csellóssal s egy gyönyörű fiatalasszony éneklésével kamarazenét is produkáltunk; ezt többször ünnepi nagymisére is behoztuk. Akkor lázadtam s mondtam csak fel, amikor már napközbeni temetésre is kényszeríteni akart plébánosom.

Szüleim sajna szóba hozták, hogy lassan vége a gimnáziumnak, ideje hát jövőmről gondolkodnom. Az iskolát persze utáltam, kártékony betörés rosszindulatú kényszerműhelyként éltem meg; mégis rosszkedvű lettem ettől, el is bizonytalanodtam. Pedig harmadikosként a pécsi deklasszált polgárság búvóhelyeként ismert műszakirajzpályára már felkészültem: a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat tanfolyamára jelentkezve s keresményemből fedezve tandíját, műszaki rajzoló szakképesítést szereztem. Később bányamérnökségi figuránsként, bányaművelő hallgatóként, s persze a mindennapi életben is éltem ebből: szabványírás, konstrukciók átlátása, tervrajzok értelmezése élvezetes dolog lett számomra.

Anyám rendszeresen olvasott. Izgalommal kísérgettem kölcsönözni a Megyei Könyvtárba, később a Pécsi Egyetemi Könyvtárba. Levente bátyám nyomán antikváriumba kezdtem járni. Folyóméterszámra *Természettudományi Közlönyt* vásároltam, főként elméleti fizikát keresve, de többnyire hiába. Ol-

vastam technikátörténetet — Sztrókay Kálmán, Öveges József, Horváth Árpád műveit. Általános iskolásan belekezdtem egy – azóta sincs ilyesmi könyvpiacunkon! – magyar technikátörténeti lexikon írásába. Az apám járatta *Élet és Tudomány* helyett a magam járatta csehszlovákiai *Tudomány és Technika* „ifjúsági folyóiratát” kedveltem. Tizenévesként intéztem postai előfizetését saját zsebpénzből.

Antikváriumban lelt kincsemet, az emigrációban született *Újszövetségi Szentírást* forgatva (jellemzi akkori megbecsültségét, hogy két könyvet köttem be zsebpénzből, harminc-harminc forintért: ezt, valamint fizikai tankönyveimet) kezdtem úgy érezni, hogy szükségem van napi áldozásra, a misztikum gyakori megélésére. Ezért kezdtem ott lenni a belvárosi templom hétköznapi esti hat órai miséjén. Velem a vaskos *Missale romanorum*. Végigimádkoztam úgy, ahogyan egy a szentmise misztériumát celebráló pap. Akkortól nekem a *missa* csakis *romanum* lehetett. Habár nem voltam jó latinos, merthogy 1956 után tanultuk csupán a visszarendeződésig, mégis kizárólag latinul olvastam, néha pislantva át csupán a magyar fordításra. De ez nekem csakis fordítás. Tehát primitivizálás. S anélkül, hogy misztériumot megte-remthetne számomra.

Csonka Ferenc, a dzsámi káplánja lett a gyóntatóm. Tóth Tihamért idéző szigorúsága elviselhetetlen volt, de következetessége enyhített vaskalaposságán. Ő testesítette meg a pécsi titkos cserkészetet is. Úgy mesélték, hogy az úgyszintén Pécsről – ciszterektől, munkáspasztorizációból – indult néhai Surján Lászlónak kellett egykor kényszerűen aláírnia országos cserkész vezetőtisztként a kapitulációs betagolást a kommunista úttörőmozgalomba. Am *alma matere* előrelátóbb volt: előre megszüntette cserkészcsapatát, kivonva ezzel táborozási készletét (sátrakat és egyebeket) az államosítás alól. Magánkézben pedig alapot képezhetett ez egy bujtatott cserkészlet elburjánzására. Nos, mi Csonka előrelátó utasítására beléptünk a Vörös Meteor Sportegyesület Turista Szakosztályába, s tagkönyvvvel immár „legálisan” kirándulhattunk az erdőben.

Két titkos táborozáson vettem részt. A Kéleti-Mecsekben, egy Magyaregregytől Kisújbánya felé a Márévári völgytől északra elterülő fennsík állótáborában, illetőleg a Bükköt átszelve Diósgyőr felé. Táborparancsnokunk Várhidi György, az indián életforma mítoszát fáradhatatlanul gyakorló, katonáskodásán túl számunkra kétségen felüli tekintély volt. Első táborozásunk előtt próbaként éjszaka indultunk Várhidi donátusi szőlőben lévő honától

Óbányára, a Réka-vár romjaihoz, légvonalban is sok kilométeren át végiggyalogolva az éjszakát. A táborban pedig túlélőpróbán kellett átesnünk: huszonnégy órát eltölteni magányosan, nyári lenge ruhában, baltával s késsel felszerelkezetten. Magam forrást kerestem, levelet ettem, napfényben aludtam, hűvösben fát termelve tüzet csiholtam, majd a napjárásából tájékozódva pontosan visszatértem.

A második héten azonban drámai esemény történt, mert kirándulásunkról visszatérve hátrahagyott őrünket összekötözve, táborunkat kifosztva találtuk. Levert hangulatban indult a vacsora, s a tábortűz, éneklés, lefekvés még nyomasztóbbá lett, mert mindenünnen szokatlan, körbezárásunkat sejtető fenyegető hangokat hallhattunk. Végül már bekormozott arcok is láthatók lettek az éjszakában. Utólag derült ki, hogy próbatétel volt ez is: okulásul, bennünket meglátogató barátoktól kivitelezve. Ám ebből igencsak tanultunk! Mert következő éjszaka mi indulunk el a Réka-vár felé, hogy Pál atya csoportját sátorborogató kormos pofával álmukból felferjük. Nem volt könnyű tőlük baráti érzelmeket kicsihnunk, de kellett, mert pár óra múltán a koromfekete éjben már vissza is indultunk. Elképzelhető, hogy milyen jól meg kellett ezeket titokban szervezni, nehogy

kellően el nem dugott baltákkal sikeresen megvédhessük magunkat!

Más is történt azonban, s ez már nem színjáték volt: zsírpapírba tökéletesen burkolt gépfegyver lőszerakaszainak tömegét táltuk a Máré-vár alatti patak vízágyában, fémkazettákba rejtve. Nos, nemrégiben a feleségemmel arra jártunk, és elbeszélgettem a várat gondozó falusi nyugdíjassal. Meséltem oda kötődő élményekről, amire egyszerűen válaszolt: az egész falu tudta, hogy nyaranta titkos cserkészek táboroznak ott. De azt is tudta, hogy 1956-ban ott mi történt. Mert a „mecseki láthatatlanok” a vár felé vonultak vissza, kettős utóvédjüket azzal megbízva, hogy időnként lövöldözzenek, fedezendő a szovjetek és ávos segítőik elől menekülők zömét. A helybéli legény muszkavezető lelkén szárad, hogy 1956. november 11-én a rusz-
kik e két harcost bekerítették és agyonlőtték. De arról is tudott, hogy a felkelők rengeteg lőszert, fegyvert elástak a patakparton; mi erre bukkantunk. Nos, a lezárt kazettát kinyitva alig csomagoltunk ki a zsírpapírból egyet-kettőt, amikor vezetőnk megszólalt: „Gyerekek, ha tovább csináljuk, abból baj lesz. Ráadásul aki elrejtette, annak még szüksége lehet ezekre...” – és mindent visszacsomagoltunk. Emberünk még elmesélte: az ávosok további évekig keresték a muníciót, de

sohasem találták meg. Talán addigra már nem is ott rejtegettettek...

Hasonló emlék, hogy amikor a Bükkben voltunk, Ómassa térségében gyűrűbe fogtak minket fenyegető ávósok. A Vörös Meteor igazolását elfogadták, így mehettünk tovább. Mint utóbb óvatos érdeklődésből kiderült, ott is elrejtett fegyverekre leltek; ezért tartóztattak fel és igazoltattak minden arra járót.

Bükki táborozásunkkor az éjszakai őrség volt a legizgalmasabb. Kétórás felváltásban kellett valakinek őriznie a tüzet, s persze az egész tábort. Ha valakire sor került, elődje fölébresztette, majd az gyorsan lerohant a jéghideg patakhoz arcot mosni, hogy hajnalig egyedül őrizze a többiek álmát. Ehhez meg kellett tanulnunk, miként igazodjunk el az erdei csendből mégis kivehető hangzavarban; hogy a természetes félelem miként űzhető el néma cselekvéssel; hogy miként foglalandó el a legbiztosabb védelmi pozíció. Izgalmas volt a reggeli fürdés, mert tényleg égetően jeges volt a víz, de azért haját naponta mostunk. Sőt megcsillanthattam tájékozódó képességet is, amikor egy társsal a sűrű erdő út-talanságában egy eltévedt anyára s hozzánk hasonló korú lányára bukkantunk. Amikor elmesélték, hogy melyik erdészházból indultak, térkép alapján biztonsággal visszavezettem őket erre az általam sosem látott helyre.

– Az 1956-os forradalomról milyen emlékei vannak?

– Az eseménysor megélése csodaszerű élmény volt. Apám október 24-én reggel hét órakor kiugrasztott minket az ágyból, mert a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja szokásszerű reggeli meghallgatásából megértette a nap rendkívüliségét. Nem mentünk iskolába, viszont azonnal lehoztam a padlásról egy keménykötésű úgynevezett hatósági könyvet (számozott, átfűzött lapokkal, viaszpecsétel zártan, ami például egykori benzinkutunk üzemi naplója lehetett), s elkezdtem írni 1956 történetét: rádióhíreket, saját városbejárásom tapasztalatait. Éreztem, hogy abban, amit leírok, minden szónak még jelentősége lehet. Hiszen az események kimenete bizonytalan. Fel is villant bennem: akár meg is szűnhet az ország; előfordulhat, hogy az általam történő leírás lesz az utolsó híradás. Nem volt ez a valóságtól elrugaszkodott elképzelés: nukleáris katasztrófától fenyegetett világban éltünk, miközben kemény hidegháborús légkör vett bennünket körül. Ezért akartam ott lenni mindenütt, ahol történik valami: minden dokumentumot, rölapot, újságot összegyűjtöttem, és közel másfél száz oldalnyi krónikát írtam november végéig.

Orosznyelvtudásomnak kétszer is hasznát vettem. Egyszer a belvárosi templom alatti

átjáróban szovjet páncélautó-sofőrrel kezdem beszélgetni. Kiderült, hogy mongol tanító, aki Szuez holléte felől érdeklődik. Frissen fordított Petőfi-kötet volt nála, hiszen nagy könyv- és Petőfi-kultusz volt akkoriban a Szovjetunióban. Én politikai meggyőződésemet magyarázgattam neki, ő mesélt a családjáról, gyermekéről. Egy másik alkalommal a városház terén nagy tömeg közepében álltam, amikor kilépett Pécs szovjet városparancsnoka, és elkezdett a tömeghez szólani. Senki sem értette, hogy mit mond. Jobb híján elkezdtem magam tolmácsolni, gyenge hangon a rögvest beállt csendben. Ez volt az üzenete: *Ha nyugalom lesz, én sem mozdulok. De ha nem, akkor szétlövetem a várost.*

A forradalom után lázasan gyűjtöttem az 1956-os fényképeket. Tilalmazott dolog volt ez, de tisztáztam magammal, hogy nem magamért, hanem a hazámért teszem. És egyáltalán: azért csinálhatom csupán, mert képes vagyok a fegyelmezett, hallgatólag cselekvésre, és nem dicsekszem el tetteimmal. Nos, egyetlen emberrel, a pécsi könyvtáros Surján Miklóssal kerültem bizalmas kapcsolatba, melynek során megmutattuk egymásnak gyűjteményünket, sőt egy-két tételt cseréltünk is. Ám egy későbbi olyan pillanatban, amikor okkal tarthattam attól, hogy házkutatás lesz

nálam, ezt a gyűjteményt s a háttér-dokumentációt is el kellett égetnem.

- 1956-ban másodikos gimnazista volt. Szülei már szóba hozták a pályaválasztást. Ön mi akart lenni, ha felnőtt?

- A mindannyiunkat érintő X-es [= 'kizsákmányoló'] származási megbélyegzés okán szüleim sosem gondolták, hogy bármi normális helyre felvételizhetem. Azt hajtogatták: „Igyekezz, hogy jó bizonyítványod legyen, mert ha még ez sincs, úgy végképp nem marad semmiféle esélyed!”

Igazából nemigen terveztem semmit. Elhessegettem magamtól a jövő elgondolását, mert tudtam, hogy minden kapu zárva van előttem. Ha mégis vágyat megfogalmazhattam volna, filozófust mondtam volna.

- Autókarosszéria-gyáros unokája, aki Märklin fémépítőbe szerelmes, egyébként biciklizik és orgonál — hogyan kanyarodott el éppen ezen irányba?

- Szüleim sugallták, hogy jó gépészmérnök, bányamérnök, földmérő lehetnék. De engem akkor már erősen foglalkoztatott a költészet. Rácsodálkoztam arra, hogy Ady Endre két szóval képes egy egész transzcendens világot megjeleníteni. A technika iránti érdeklődésem is már rég természetfilozófiába nőtt át. E kettő pedig egy közös világmagyarázatban látszott egyesülni.

A filozófiáról viszont a pesti bölcsészetet megjárt katolikus Surján barátom kerek perrec elmondta, hogy fővárosba koncentrált szakként ez gyakorlatilag partizántiszt-képezde, ahová csakis erre predesztináltakból vagy ide aljasodókból érkeznek hallgatók. Márpedig úri középosztálybeliségem kizárja ezt. Ezzel az utolsó kapu is bezárult előttem. Immár egyetlen dolog érdekelt: találnom kell valamit, bármit, amiben értelmesen tudok létezni, amiből kiindulva hatással lehetek koromra, s ehhez személyes létemnek az értelmét meg kell találnom. És nem találtam ilyet.

Viszont a szív parancsa kellően korai ébresztéssel megtaláltatta velem az egykorú, medikussá lett s Huginak becézett leányt, akivel magas hőfokon izzó plátói szerelembe estem. Nem tudhatom már, hogy előbb akartam-e költő lenni és utána lettem szerelmes, avagy megfordítva, de mindenesetre e kettő együtt jelentkezett. Verseim valamilyen kombinációban Ady rakoncátlan féktelensége s Babits emberi hangja nyomán kezdtek születni.

– **Honnan tudta, hogyan kell verset írni?**

– Hátterem Hegedűs Géza *A költészet mestersége* és Szerb Antal két irodalomtörténete volt, meg persze rengeteg gyűjtemény. Ugyanakkor formailag egyre közeledtem a próza-vers felé, majd még később már az aforisztikus forma, vagyis a tömör, de frappáns gon-

dolattmegfogalmazás vonzott. Ilyenkor tömondatokban, rövid gondolatfutamokban már egy kis esszé jelenik meg. Szélsőséges állításokat fogalmaztam meg a szerelemtől a halálig és az istentagadó istenvágyakozásig, meglehetősen szertelenül.

- Egy szerelmes fiatalember miért gondol a halállal?

- Elképesztően közel áll hozzánk a halál akkor is, ha éppen boldogságunk tetőpontján vagyunk. A dekadenciaérzést létező szocializmusunk napi tapasztalata is kiválthatta, az anyagi szegénységen tenyésző szellemi nyomor. És persze egy kozmikus, ám egzisztenciális én-szerepben megfogalmazott transzcendencia-élmény kereteit adva egy nem szűnő szellemi kihívás is életben tarthatta: az a folytonos világmegváltó tanakodás, amit zene közeli társaimmal – merő intellektualitásban Sólyom Lászlóval, érzelmi közelség mély barátságában Hevesi Andrással, és barátok barátaival, rengeteg emberrel – folyamatosan ápoltam.

Ezek az ilyen-olyan írások nem az élet hiábavalóságáról szólnak, hanem arról, hogy *valós* értékek híján az életnek nincs értelme. Vagyis fő dolgunk a világban az értékkeresés; az *egyéniséget* ez emeli az átlag fölé. Akkori hitvallásom mögött leginkább Nietzsche érezhető – már olvastam nemcsak nagy műveit,

de akkor már fél évszázados könyvminiatűr kiadásban verseit is –, akiben azt láttam, hogy egyszerre vágyódik Isten és Lucifer, menny és pokol felé. Vagyis a felnőtté válás feltételez egy átmeneti korszakot, mely új konvencióteremtésre irányul, s ez csakis lázadással érhető el. Mindenesetre tipródtam a szülők s tanárok társadalmában, untam őket, meg is vettem. Egész vívódásom így arról szólhatott, hogy hol és milyen minőségben találhatom meg majd a helyemet.

Infantilizmusainknak lehettek már előjelei egyébként rideg fegyelmű gimnáziumunkban. Április 4-én (a „Felszabadulás napja”-n) és május 1-jén (a „Munka ünnepé”-n) a felvonuláshoz jampecként napszemüveget viseltem. Leparancsolták ugyan rólam a felvonulásprobán, de nem voltam hajlandó levenni. Orvosi igazolást követeltek, erre hoztam. Nem szabadultam a részvételtől, de amikor a Kosuth-szobor előtt az elvtársi tribün előtt kellett elvonulnunk, kiállítottak a sorból... Kis osztályunk egyik nap elhatározta, hogy másnap *bilgeri* csizmában jelenik meg. Bár ilyen csak egykori *uralkodó osztálybeliek* (földesurak, gyárosok, egyéb likvidálandók) hordtak, másnap mind a tizenhatan ebben jelentünk meg. Osztályfőnökünk a botránytól félve elhalasztatta összes óránkat... Kiszöktünk az iskolából a Széchenyi tér túlsó fele Me-

csek cukrászdájába, hogy mecseki itókát kóstoljunk, ezt az azóta eltűnt gyógyfüves likőrt. Lázadás volt mindez, még ha az idétlenség köntösében is. De harmadikosként kiszöktünk a közel kilencvenedik évében elhunyt s a két háború közti korszak Pécsét és keresztényszocializmusát egyaránt jegyző Virág Ferenc megyéspüspök temetésére, és belevegyültünk a Székesegyház körüli utcákat megtöltő tömegbe, hogy megrendült és emelkedett lélekkel térjünk majd vissza osztályunkba.

Egykori aforizmáim alaptónusa nem más, mint kíméletlenül logizált és következetessé tett racionalizmus. Szélsőséges kifejtés, hogy önzés van csupán; tagadása sem más, mint ugyanezen önzés. Egzisztencialista gyökerű filozófiai élményt tápláltam magamban: az ember egyetlen viszonyítási pontja létbevettségének átélése. Mindezt átlengte még erőteljes nietzschei s egyúttal adys hatás, annak úgymond bevallása, hogy az alkotó, a művész erkölce nem lehet más, mint a közember erkölcstelensége. Hiszen mezítelen én-vállalás nélkül nincs végiggondolás és újraindítás, ez pedig követelhet olyasmit, ami a többségi erkölcs számára botránykő. Ekkoriban a lét, a morál esztetizálása jegyében zajolhatott az életem.

Ugyanakkor roppant dolgozós, sok munkával önmagát bővítetten újratermelő család-

ként éltünk. Fontos volt számomra, hogy saját bankbetétem legyen, hogy lényeges szükségleteimet saját akaratelhatározásból, saját erőből kielégíthessem.

Azt is magam vállaltam, hogy nyaranta dolgozom. Pécs külvárosában, Petőcz-pusztán répát egyeltem. Pécsújhegyen, a Gyárvárosba települt bányaközpont üzemi udvarában deszkákat rendeztem, udvart tisztogattam.

Középiskolásan Magyarország egyik legnagyobb épületében dolgoztam, az ottani szénmosóban. Sokemeletnyi magas épület ez, csupán fémlétrákkal s fémfolyosókkal. Akkora összterülettel, hogy számos vasúti sínen szállítják oda a pécsi bányák össztermelését. Sokemeletes rázóberendezés válogatja s dolgozza fel benne a szenet, amiből az úgynevezett tojásszén is megszületik, maradékából pedig slam lesz. Benne és körötte minden mozog, lüktet, ráz és zakatol; beugrói, búvóhelyei nincsenek. Egy-két irodai kalitkája sem mentes a portól, a zajtól. Bárhonnan leesel, bekap a gép. Vaselemeim tizenöt-húsz centiméter vastagon szénpor. Dolgod, hogy e rozsdáette vasakat ólomfestékkel lekend. Lesöpröd a szénport, felviszed a miniumot, és elfogyasztod a műszakonként három liter tejet, hogy a mérgezést megelőzd. Merthogy *A szocializmusban a legfőbb érték az ember!* Eszerint már gyermekmunkásként annak számítottam magam is.

Később ugyanott tetőbádogosok segédjeként dolgoztam többemeletnyi magasságban. Lapos üzemtetők szélfedését újítottuk meg bármiféle biztosítás, kioktatás nélkül; erős akarattal próbálkozhattam hát, hogy a természetes szédülést férfiasan megvessem. Következő nyár a villanyvasút felső végén, a Széchenyi-aknánál talált, fatelepi segéd munkásként. Vagonokból párosan raktunk ki négy-hat-nyolc méter hosszú fenyőfarönköket. Egymásra voltunk utalva, hiszen ha bárki másodperc töredékével előbb lendít, eltöri a másik állkapcsát vagy lábát.

Az utolsó nyári munka volt a legizgalmasabb s a legszelídebb. Az István-aknán épült egy bányamentő állomás, próbatér bányautánzattal. Kétemelet magasságban zegzugos járatok, minden baleseti lehetőség (szerencsétlenség, robbanás) szimulálhatásával. Gázzal is telíthették, s lejátszhattak omlást és robbanást. A gyakorlóknak feltett gázmaszkkal, teljes oxigénhátizsákkal, nagyjából harminckilós teherrel kellett a mentést gyakorolniuk, miközben tanáraik kívülről, üvegablakocskákon át figyelve adhattak mikrofonon keresztül utasításokat. A fenyőfával való bélelés volt a dolgom két hónapon át egy idősebb, mélyszinti munkából már felmentett vájár segédjeként. Keményen dolgoztunk, sokat beszélgettünk, s nagyon megszerettem életbölcsségéért.

FÖLD ALATT ÉS FÖLD FELETT: BÁNYÁBÓL AZ EGYETEMRE

– Hogyan keveredett egy jól eleresztett gyerekek a bányába? Netán éppen deklasszáltként?

– A bátyáméktól már megkezdett úton jártam. Fizikai munkás leszel egy évre, és akkor saját jogon – szüleid osztálybesorolásának bélyege nélkül – bekerülhetsz az egyetemre. Én már abban is radikális voltam, hogy egyenesen bányásznak, pontosabban csilésnek szegődtem.

Hajnali negyed hatra kellett az István-aknához érnem, s ehhez a városközepi munkásbuszt fél ötkor elérnem, amihez nyilván fél négykor kellett kelnem. Ott az öltözővel kezd az ember (hatalmas terem, fal menti láncokról levegőbe felhúzott cseregöncöt leengedve kell beöltözni), fémjegyével kiváltja dögcéduláját, arra megkapja lámpáját. (Ha tudniillik baleset történnék, akkor ezek, illetőleg a hiányzó bányászlámpák adják ki azok személyazonosságát, akik még a mélyben vannak.) Háromnegyed hatkor kezdődik a leszállás, hat órakor pedig a munka.

Köztudott, hogy a föld méhében harminchárom méterenként egy fokkal emelkedik a hőmérséklet. Mi kétszázötven/négyszázötven méteres mélységben dolgoztunk. Az izzadság

úgy beledolgozza a szénport az alsónemünkbe is, hogy kiszáradva a *schichták* közt páncélkeménységű lesz, az újraizzadásig szinte törékeny. A gumicsizmába való kapca az egyedüli, ami mosandó, gyakran, mert különben tönkreteszi az ember lábát. A bányászsapka olyan erős, hogy egy lezúduló széndarab előbb töri össze az ember nyakcsigolyáját, mint azt. A bányásznak akkumulátoros bányászlámpája volt akkoriban, hatalmas kampóval a *főtére* akasztható, egyébként kézben viendő, pedig mintegy négykilós súlyú kellemetlen fémhenger (savas akkumulátor) fölött adja védett burában gyenge fényét. Azért ilyen, mert bármiféle szikra gázrobbanást idézhetne elő.

A műszak végén kollektív fürdő, rengeteg ember zuhanyozik egyszerre. A napi hajmosás ettől az időtől kezdve lett elengedhetetlen része életemnek.

Amikor hétvégén bárhová megyek, már messziről látszik, hogy bányász vagyok, hiszen a szemgödrök kimoshatatlanok, azokba beívódik a feketeség, és fekete csík környezi a szemet.

A bányában roppant erőteljes hierarchia érvényesül. A bányatiszteknek volt csak fejlámpájuk, magas éles fénnel, mely egészen másképp ingázik a sötétségben, mint a kézben hordott bányászlámpa. Közvetlen főnök a csapatvezető, aki maga is vájár, de irányítja

az adott fejtésben dolgozó összes vájárt és csillést.

A csillés munkája a csillézés. Fél kilométer mélységig hatoltak le a fejtések a hatalmas erdőségben mindenütt. Az akna ijesztő mélységében zuhanásszerű gyorsasággal ér le a kas, több csille szállítására párhuzamosan s emeletesen kiképzett szűk folyosókkal, amelyek műszakváltáskor emberekkel zsúfolódnak, jelképes korláttal csupán mindkét szélen. Nem csodálom, hogy kéttucatnyian kezdtük a próbaidős bányajárást, ám háromnegyedünk pár napon belül lemorzsolódott. Minden jót kívántam magamban cigány társaimnak, kik a kas indulásakor már keresztet vetettek s hangosan fohászkodtak, bár többen megmaradtak. A szintre leérkezéskor széles, magas, kivilágított járat fogad, amely azonban egyre szűkebb lesz, és mire a fejtéshez érünk – gyakran több kilométert kutya-golva a mélyben, nemritkán csizmaszár fölé érő fekete melegvítömegen átevickélve –, már a csille keresztmetszetére szűkül a tér. Nos, a sínek az aknától ágaznak el főlagutakba, onnan egyre kisebbekre, végül vájatokba, amik zsákutcák, hiszen éppen végüknél, a két szint közti átjárásban előrehaladva történik a fejtés. És ott áll annyi csille, ami nagyjából a csapat napi teljesítménye. Egy csillésnek naponta tizenkét-tizenöt csillét kell kitol-

nia. Egy csille önsúlya durván hatszáz kilogramm, megpakolva pedig duplája. A csillének első s hátsó oldalán van fogója, bemélyítve a csille testébe. Csak itt szabad fogni, mert a vájatot tartó ácsolat bárhol másutt szétroncsolhatná az ember kezét.

Elkezdjük tehát a csilléket tolni kis zegzugos, kanyargós járatokon. A fejtésvég mindig felfelé van: üres csillét nehezen feltolunk, teli csillét pedig még veszélyesebben, mert állandó fékezéssel, ellensúlyozást próbáló iránytartatással leengedünk. Ha elengednénk, az első kanyarban kisodródna. Tehát lassítani kell, kanyarban ellensúlyozni. Ha pedig mégis leugrik a sínről, a csillésnek magának kell helyrehoznia a hibát. Egyetlen út van csak: a tovább – mert nincs hely a csille mellett. Néhány perc múltán pedig jön a következő csille. Onnan nem vagyok látható; az meg nem állítható – így hát óhatatlanul agyonnyomna. Tehát ha leugrik a sínről a csille, akkor az ember leguggol, két lába közt hátranyúlva megragadja a csille kapcsolóját, és hátát nekivetve, némán fohászkodva összeszorítja fogát, s iszonyú koncentrációval emel. Három-négy centinyi kell csupán, hogy újra a sínre tegye.

Ha a vájatban lapátolnia kell, az bizony szívlapáttal történik, amivel legalább tíz kiló szívet kell odébb dobnia, gyakran egy szaka-

dékszerű lejtésű fejtésben és olykor annak csupán hatvan centinyi magasságában görnyedve, néha egyenesen hasalva. Feladata lehet a csúszdasegítés is. Hiszen a kitermelt szenet a fejtés csúszdájába lapátolja a vájár, hogy magától csússzon lefelé. Ámde mivel a fejtés a kőszénrétegeződést követi, a csúszda lejtése olykor kevés. Ilyenkor a csillésnek kell továbblöknie a hozzá zúduló szenet. Segítség itt sincs. A két végponton zúg a szellőztető ventillátora, felette a fejtőkalapácsok sűrített levegős zakatolása önmagában dobhártyaszaggató. Ott kapaszkodsz lámpáddal egyedül (hacsak ügyetlenségedben a sodródó/zuhanó szén le nem vitte), s lehet, hogy a legközelebbi vájár feletted húsz méternyi szintmagasságban dolgozik, ám gyakorlatilag elérhetetlenül, mert csak ácsolatokon át, akrobatikával megközelíthetően.

– Mindezeket, gondolom, élesben, a föld alatt tanulta meg.

– Igen, mindenre az öregek tanítottak. Az első szabály, hogy amikor lemegyünk a bányaába, nem eszünk. A második, hogy a kulacsot sem nyitjuk ki. Nagyjából a *schichta* kétharmadában a csapatvezető pihenőt rendel; akkor lehet elfogyasztani a hazuról hozottakat: vastagon megszírozott kenyeret és gyenge teát hozzá. Ha nem így teszünk, nem lehet bírni a nyolcórás munkát. Ilyenkor vi-

szont az evés komótos komolysággal történik. Az egész bányászlétet misztikus levegő veszi körül, hiszen minden ízében emberfeletti, a külvilágban józan ésszel elképzelhetetlen az, ami itt zajlik. Ezért hiszem, hogy az igazi bányászlelkekben istenélmény is volt. Olyan helyzetben telnek mindennapjaik, amit aligha uralnak; így hát a szerencsének – Istennek – köszönhetik, ha élve kerülnek onnan ismét ki. Ezért mondja a bányász köszöntésében, hogy: *Szerencse, fel!*

Néhány hónapig voltam csak csillés, mert István-akna főmérnöke, aki – nagy szó volt akkoriban egy Skoda személyautóval rendelkezni! – keresztapámnál szereltetett, mérnökségi figuránsként dolgoztatott tovább. A bányamérnökség fehér ruhás elit iroda, ahol hatalmas asztal fölött emberek tűnődnek. Nézik a dolgoknak a rajzasztal roppant vastag mérnöki papíráról leolvasható állását, amely papírnak éveket kell kiszolgálnia úgy, hogy tussal dolgoznak rajta, és finom pengekaparásokkal eltüntetve a föld mozgása következtében elavulttá lett adatokat, vezetik fel rá az új és új vájatokat.

Műszerekkel keresztül-kasul jártuk a bányát. Hosszú acél mérőszalagok a kezünkben, szintező a vállunkon, nehéz háromszögmérő (teodolit) a hátunkon, napjában vagy tízenöt kilométert is kutyaolva a föld alatt.

Eleve dolgozunk, hogy visszajöve a szénportól ragacsos mérőszalagokat megtisztítva olajjal lekezeljük, de egyre inkább a mechanikus számításokat is már számológéppel magunk végeztük, sőt teljes szintezéseket is magam végigvittem.

Egyszer egy robbanás után kellett a helyszínt felmérnünk. Biztonságból csak bányászlámpát vittünk magunkkal, s az valahogyan kiesett a kezemből. Hajoltam volna érte, amikor *Vissza!* – üvöltött fel főnököm, egy tapasztalt aknász. Főlegyenessedtem, ő mély lélegzetet véve lehajolt és felvette a lámpát, majd a gázmérő Dawson-lámpával rögtön megmutatta, hogy mellmagasságig metánban álltunk. Ha lebukom, meghalok. Ha közben a lámpa odakoccanva szikrát vetne, akkor ráadásul robbanás következik, tömeges tragédiával.

A baleset lehetősége kivédhetetlenül, mindenütt jelen volt. Az országnak, Sztálinvárosnak, a szocialista nagyiparnak szénre volt szüksége, ezért állandó volt a hajtás. Minden hajnalban, leszállás előtt összehívta a csapatokat a párttitkár és a szakszervezeti vezető, és a főmérnök, főaknász szégyenkező jelenléte mellett a munkaverseny fontosságáról szónokolt. Végtelen volt a kőpadlón ülő megfáradt emberek sora, kik apatikusan hallgatták a *még többet!* fontosságára felhívó agitá-

ciót. Majd kihirdette az addig elért eredményeket, s a győztesek egy hordó sört vagy rekesz bort kaptak, amit *schichta* után ott helyben be is öntöttek magukba.

Lassú mozgású, megfontolt emberek tömegével találkoztam, beletörődötten gépmember sorsukba. Általában már többgenerációs bányászok; szabadidejükben végig – meg is értettem őket – erősen ittak, és sokat dohányoztak. Lent persze minden láng a legszigorúbban tiltott volt, ezért olcsó Árpád-szivart vettek, otthon elszívták vagy fél centinyi leégésig, hogy nagyjából az egész átfüstösödjék. Aztán szelencébe téve vitték magukkal, ahol folyvást rágták. Ezt nevezik bagózásnak. A bagólé közvetlenül gyomrukba került, de nyálkahártyáikon keresztül felszívódva csillapította nikotinéhségüket, és persze hozzájárult már fiatalon jelentkező betegségekhez. Ezen embereknek nemcsak egész testük volt fekete a szénportól, egyre lemoshatatlanabbul, de fogazatuk is sötétbarnára színeződött, leheletük pedig végtelenül bűzössé vált. Beszédjük taszítóan ordenáré nekem, tizennyolc éves érintetlen fiatalembernek. Inzulusként éltem meg minden szavukat, ha nem is hozzám szóltak. Legfőbb beszédtemájuk, hogy éjszaka miként döntötték le feleségüket. Úgy éreztem magamat, mint birodalmában berendezkedő király, ki országjárása so-

rán hirtelen országa nyomorával találkozik. De vállalt sorsként megtanultam együtt élni ezzel az élet sűrűjét felmutató környezettel.

Éppen nem bánom ma sem, hogy mindezt megismerhettem. Amikor sok évtizeddel később az edinborough-i egyetemi *Institute for Advanced Studies* meritált tagjaként katonák és civilek vitájában vettem részt a sorkatonaság szükségéről, erre emlékezhettem. Nem lebegő flaszter-liberálisok voltak ott, hanem tudósan felelős férfiak és nők, akik azzal érveltek: ha társadalmuk polgári akar maradni, akkor kell egy utolsó alkalom arra, hogy a társadalom minden tagja, középosztálya is megtapasztalhassa az emberi együttlét közösségi, valóban nemzetformáló élményét. Mert én is ilyesmit éreztem a bányában azon egyszerű emberek társaságában, akik minden pillanatban készek voltak nagyszerű tettekre, akár önfeláldozásra is társaikért.

Később, családosként, immár hasonló iskolát kívántam volna saját fiamnak is. Mert szinte öncsonkítás ilyen közösségi élmény nélkül végigélni egy felnőtt létet. Nos, művészettörténész előfelvételisként fiam Lentiben rendeltetett szolgálatra – bölcsészek és papnövendékek, helyi egyszerű kölykök, cigány fiatalok közt, utóbbiak többségével. Akik, ha kimenő volt, ittak, mocskos szájjal nőkkel hemperegtek, s ha visszatértek, a körletben

is részegen, késsel hadakozva veszekedtek olyan indulattal, hogy ügyeletes tisztjeik sem mertek közbeavatkozni. Annyira a pillanatnak élő ösztönlények voltak, hogy üzekedési vágyukban akkor is kitörtek, ha függelemsértésben ez akár életüket tönkre tevő büntetést vont maga után. Az „úri” gyerekeknek azonban, kiket *A legfőbb érték az ember!* jegyében szocialista uraik ilyen megmerítkezésre szántak, ezt is túl kellett élniük valahogy. Túl is éltek: megtanulták a konfliktuskerülés kompromisszumát, megismerkedtek egy szubkultúra életével. Tudtam, hogy egy ilyen tapasztalat életre szóló, amiként a bányászkodás számomra is a túlélés, énünk próbára tétele élményét jelentette.

Egyébként megfeleltem csillésként. Kétszer kaptam jutalmat olyan fizetés mellé, ami apám művezetői fizetését meghaladta. Amikor bejelentettem: szeretnék egyetemre menni, az akna Kommunista Ifjúsági Szövetsége – ami kötelezően jelen volt minden munkahelyen, noha én például velük ott addig nem találkoztam – természetesként ajánlotta csillés elvtársat a bánya kádereként a Miskolci Egyetemre bányaművelőnek... Ezzel átmenetileg meg is pecsételődött a sorsom.

Ilyen ajánlással, persze sikeres lett felvételem. Az elszakadás Pécestől keserves volt, a szülői családi ház kényelmétől egész napos

vonatdöcögéssel a világ végére. Kollégiumunk a kor terméke: kis teremben sok emeletes ágy, külön ruhásszekrény, de egyetlen közös asztal, s idétlen társak. Közös fürdő, közös tanuló és mindennap kínkeserv.

Végtelenül magabízó professzoraink mindazt, amit középiskolában algebrából, és azon semmit, amit ábrázoló geometriából megtanultunk, pár óra alatt új gondolatrendszerbe helyezve teljesen felülírták. Az első óra már alig volt érthető, ám a második kizárólag az első nyomán volt elérhető. Nyilvánvaló az üzenet: ha ezt nem érted, a következőnek már kiindulását sem fogod megérteni; nyugodtan máris kiiratkozhatasz a karról. A műszaki rajz hasonlóképpen kemény volt. Legkisebb hiba esetén a tanársegéd golyóstollal belefirkált tusrajzunkba, hogy több nap megfeszített munkáját újra előről kezdhessük.

Próbáltam és feltehetően tudtam volna megfelelni, de elhatalmasodott rajtam belső ösztönződésem hiánya, egyre rosszabbul érezve magam. Gépészet és tiszta mechanika iránt lett volna vonzalmam, de az egészet áthatotta a kitermeléscentrikus szemlélet: minden okoskodásunk, egész leendő életünk arra irányul, hogy miként lehet még jobban ökonomizálni a föld méhéből történő kitermelést. Az emberiség és gépezetei falnának minél több szénét, mi pedig egész létünk so-

rán csakis ezt akarjuk minél olcsóbbá és tömegesebbé tenni. Segítünk kiszedni a földből valamit, hogy az ipar felzabálhassa, a föld pedig e nélkül immár összeroskadjon. Nem voltam kibékülve a gondolattal, hogy ilyen anyagias materialitásnak szenteljem az életem. Pláne, hogy barátom, akivel folyvást vitázó, világmegváltó intellektuális hülyeségeinkben gondolatilag eléggé eggyé értünk, Sólyom László már – szintén fantáziátlanul, mert szűk honában nem találva igényesebb lehetőséget – a pécsi jogi karon leledzett, nyakig fürödve a város kínálta önmegvalósítás lehetőségeiben.

Kerestem a kiutat, miközben Miskolcon senkire sem bukkantam, aki humán, költői vagy zenei, egyáltalán az élet értelmét feszegető beszélgetésigényemben bármikor társsá lehetett volna. Eltaláltam ama szép épületbe, ami ma a Magyar Tudományos Akadémia miskolci bizottsága, de akkor megyei könyvtár volt. Minden délután bent voltam, rengeteget olvastam. És egyre boldogtalanabb, mert reménytelenebb lettem. Ott írtam első – hosszabb – esszémet *Lét és egzisztencia* címmel, melyben az egzisztencialista életfilozófia jegyében József Attila öngyilkosságát próbáltam vállalható megoldásként megfogalmazni. Mai olvasatában persze mindez nem róla szólt, hanem magamról. Akkori írásgyakor-

lattal így próbáltam az egzisztencia valódi értelmét megragadni. Eszerint kizárólag egy *autentikus lét* mondható egzisztenciának. Amennyiben pedig nem adatik meg, akkor átélője minden eszközzel ál-léte ellen fordulhat, beleértve az önpusztítást is.

Ilyen lelkületben teltek hónapjaim, miközben persze minden zárthelyit megírtam, jegyeimet megszereztem, de egyre erősebben elhatároztam, hogy ezt nem folytatom tovább. Kiábrándult levelekkel bombáztam szüleimet; küldtem verseimet Lovász Pali bácsinak, a halk szavú, valaha Délvidékről érkezett, a két világháború közt az Országos Társadalombiztosítási Intézet pécsi főnökévé lett s a Janus Pannonius Társaságot megalapított, visszavonult sanyarúságban a már országos jelentőségű pécsi *Jelenkor* költőjének, aki lektoromként küldeményről küldeményre finoman indokolta: szertelenségem okán miért vagyok változatlanul közzétételre ajánlhatatlan; keserítettem Hugit önsajnálattal; és egyre nyíltabban alkalmaztam magamra a *Lét és egzisztenciában* kifejtett problematikát.

Egyre gyakoribb és menekülésszerűvé váló pécsi hazautazásaim egyikén végül fölkerestem egykori gimnáziumi igazgatóhelyettesemet, Juci néni Tárkányi Ernőnét is, hogy próbáljon segíteni. Készséggel meghallgatott, és máris jött egy kiválónak bizonyuló ötlete:

férje – kegyetlen vérbíró, Kocsis László professzor elvtárs mellett a legtöbb pécsi halálos politikai ítélet jegyzője (akinek üldöztetési féltelme utóbb ciános közös öngyilkosságba kergette egész családjával) – hetente kártyázik a pécsi egyetem nagyhatalmú urával, Bihari Ottó akademikussal, a jogi kar dékánjával. Bihari valóban kész volt segíteni. Az egyetemeken átjárást akkoriban nem tiltották, de semmiképpen nem segítették. És lőn: december másodikától járhattam előadásokra Pécsre, és december 28-án letettem első kollokviumomat római jogból, a szigorú buktatótárgyból, az évfolyam második legjobb teljesítményeként.

– Ahhoz képest, hogy miközben titkos cserkész volt és gyáros leszármazottjaként állítólag osztályellenség, ráadásul templomjáró, szerencsésen megúszta a politikai konfliktusokat. 1961-ben azonban ez már nem sikerült. Mi történt?

– Öt évvel vagyunk 1956 után; javában a megtorlás teljében, vagyis még egy börtönbe zárós, akasztásos időszakban. 1961. február 6-án a *Dunántúli Napló* hírt hozott, amit az ország többi napilapja is: éjszaka országszerre sok száz házkutatás, több száz letartóztatás – papoké és illegális szerzeteseké, a népköztársaság gazdasági, társadalmi és politikai rendje ellen irányuló összeesküvéssel, és

ráadásul – tejszínhabként, rágalmazva – ifjúság elleni büntettel vádolva, ami a kiskorúval történő homoszexualitás büntettének elnevezése volt akkoriban. Nevesítették gyóntatómat, Csonka Ferencet, valamint Bolvári Pál volt pálos szerzetest. Letartóztatásukat „illegális” ifjúsági vezetőként több egyetemi hallgató letartóztatása kísérte. Rettegést váltott ki a hír; néhány napig összevissza szaladgáltunk.

Rövidesen hívtak Zinhober Ferenc tanácskezelő párttitkári szobájába. Az irodában ült még egy mogorva férfi, politikai nyomozó. Szárazon tájékoztatott, hogy engem egy összeesküvés tevőleges résztvevőjeként azonosítottak. Súlyos államellenes bűncselekmény ez, büntetési tétele magas, szabadságvesztés kiszabása kötelező; ezért jobb, ha mindent rögtön bevallok.

Hetekig, hónapokig találkoznom kellett ezzel a nyomozóval, aki minden alkalommal nyuvasztott hülye kérdéseivel, majd írásbeli feladatot adott: írjam össze, emlékezzek találkozásokra, témákra, nevekre, és így tovább... Mihelyst megtudta, hogy verselek, máris követelte, adjam át verseimet. Gyakorlatilag mást sem tettem hónapokig, mint írtam, másoltam, és főként töprengtem, hogy mit, mennyit. Felesége egy sarokkal odébb, az Egyetem utcai általános iskola igazgatója volt, így mindig oda, egy üres osztályterembe

rendelt engem. Erőszakos rámenősségéből kiviláglott, hogy semmi inkriminálhatóról nem tud; de egyértelmű volt az is, hogy rengeteg információja van mellékkörülményekről, s ezek megalapozzák benyomását, hogy gondolkodásunkban nem a szocializmusért lihegtünk. Olyan részletezést vártak főnökei, amit majd vádirattá gyúrhatnak.

Szüleim talán halálukig nem is szereztek tudomást e traumámról, amibe bátyáimat sem avattam be. Ha hónapokig reszkettem is, magamban kellett feldolgoznom. Minden nap új fejleményt hozott: letartóztatás, házkutatás, belügyi idézés. Joggal tartottam attól, hogy egy éjszaka nálunk is megjelennek házkutatásra, ezért becsomagolva elástam kertünkben 1956-os feljegyzéseimet, röplap-, újság- és fényképgyűjteményemet, emigráns nyomtatványaimat, titkos táborozásaim összes fényképét. Tovább teltek hetek vajúdással, mire mindet kiástam, és fájdalmamra, elégettem.

– ***Mit akartak a nyomozók öntől hallani?***

– A Csonkánál tartott házkutatás során egy matematika-filozófiai könyvben – friss antikvár szerzeményem, amit gyönyörűen ki-preparálva kölcsönadtam – kéziratos vitatkozó bejegyzéseimből azonosítottak. Ezt ő nem tagadhatta le, így kerültem látókörükbe. A vád az atyák ellen az ifjúság „*ellenséges szellemben való nevelése*” – templomba já-

rás, kóruséneklés, cserkészkedő kirándulgatás –, egyszóval rendes ifjúsági pasztoráció, ami ugyanakkor nem a szocializmus dicsőítésére történt.

Totális elrettentést akartak. Érettebb egyetemisták közül többeket letartóztattak, s tényleg börtönbe küldtek. Ez egyetemről kicsapással járt; priusszal csak kevesen tudtak utóbb egyáltalán megkapaszkodni diploma-szerzéssel, sok év múltán, levelező tagozaton. Rajtam a fogást keresték. Az Állambiztonsági Levéltárak Történeti Hivatalától most megtudhattam, hogy tényszerűen semmit sem találtak, de egyfolytában puhatolóztak, követtek, megfélemlítően léptek fel, hogy bármi kriminalizálható kibukjon belőlem. Aztán egy napon berendeltek a politikai rendőrségnek a jogi karunkkal szemközt, a 48-as tér túlsó sarkán, az 1940-es években épített, pincéiben rettegett börtönként használt épületébe. Napokig nem tudtam enni és aludni előtte. Megjelentem. Két mosolytalan férfi személyi igazolványomat elvéve közölte, hogy a büntető törvénykönyv 60. §-ának alkalmazására kerül sor velem szemben: rendszerellenes szervezkedésben részvételem miatt *figyelmeztetésben részesülök*. Alá kellett írnom az előkészített papírt: *Elismerem, hogy a Magyar Népköztársaság társadalmi, gazdasági vagy politikai rendjének gyengítésé-*

re irányuló összeesküvésben részt vettem, egyszersmind tudomásul veszem, hogy csekély társadalmi veszélyessége okán a hatóság nem kívánja most az eljárás továbbfolytatását, megbüntetésemet. Egyértelmű volt, hogy a hatóság a jövőben bármikor meggondolhatja magát, de úgyszólván másodperceim sem voltak tűnődésre. Aláírtam. Egyszersmind elhatároztam, hogy a jövőben többé nem szolgáltatom ki sorsomat mások kényének-kedvének.

Mert miután nyomozóm faggatózásából kiderült, hogy a bizalmas barátaimnak tekintettek némelyike rám küldött besúgó, másokból kiszedhetnek olyat, amit belőlem nem sikerült, s hogy akihez érzelmileg legközelebb álltam, annak lakása már csak őmiatta is be van poloskázva – nyilvánvaló lett számomra: ha az ember bármit tenni akar hazájáért, vannak lehetőségek, de csak akkor garantáltak, ha tud hallgatni, titkát nem osztva meg senkivel.

Mindent egybevéve: boldog lehetek, hogy néhány jellemes, tettere kész emberrel egy csapatba tartozhattam; egy azon munkáló közösség része lehettem, hogy a kommunizmus ne maradhasson örök Magyarországon. Viszont feladtam minden olyan kapcsolatot, amelyben nem maradhattam volna a magam ura. Ettől kezdve semmilyen formációba, al-

kalmi beszélgetésen túli kapcsolatba nem léptem senkivel. Egykoriakkal sem találkoztam. Ez Csonka Ferenc esetében, akivel később véletlenül összefutottam – regényes körülmények között, hisz az együtt is megjárta Kisújbányán, ahol magányosan jött szembe velünk, midőn én Óbánya felé bandukoltam feleségemmel —, úgy zajlott, hogy barátságosan rámosolyogtam, de nem álltam meg. Ő sem. Mindketten éreztük, hogy ügyben egyik maradtunk, de útjaink szétváltak. Mégis, e néhány másodperc is nyomasztóan megviselt. Egész terhével nehezedett rám újra a múlt, s nehéz volt eldöntenem, vajon válasszam megfelelő volt-e. De jobbra nem bukantam máig sem. Börtön után néki még két évtized adatott meg tevékeny alkotó életből, feltehetően nem véletlen – bár balesetként elkönyvelt – korai haláláig.

Azóta néhányszor újraolvastam a megyei főügyésztől jegyzett szigorúan titkos vádiratot, melyben a szovjetellenesség bibliájaként abhorreálta a két világháború közt történelemfilozófiában bővelkedően játszódó regényt, Kühnelt-Leddihn Erik *Jezsuiták, nyárspolgárok, bolsevikik* című művét. Ennek elolvastatásával látta bizonyítottnak, hogy bevonattam e megátalkodott elvetemültségű összeesküvésbe. A Történeti Hivatal megküldte hiányos anyagokból pedig kitűnik, hogy már

hónapok óta besúgókkal tömték tele féltucat emberből álló „titkos” társaságunkat; legbizalmasabb egymás közti beszélgetéseinket mind viszontláthattam nyomozati aktákban; életünk s meggyőződésünk természetes ténye tényleg összeállhatott olyan képpé, amelyben ha a szocializmusunktól viszolygás bűn, úgy bűncselekmény magunk voltunk.

Miközben aligha dicsekedhetnék bármivel is ezek közül. Szentségekkel élés? Szabad társakkal nyári táborozás? Lelki vezetővel beszélgetés?

Érettségim idejére viszont erőteljesen meg rázkódtatott hitem sziklaszilárd racionalitású külső burka. Vívódva autóstoppal Pestre is felugrottam, jezsuitáknál keresve megértést vagy magyarázatot. A kikínlódott átlagszöveg hallatán azonban még tovább korbácsolódtam. Így, Miskolcra majd visszatértem, csupán Jillek Ilona iránti szolidaritás vitt az ő társaságaként e számomra idegenné lett régi-új közegbe, amelyben az inkriminált találkozások – csupasz leegyszerűsítésben semmi más, mint katolikus kultúránk napi feladatokkal szembesülése – megestek.

- Milyen volt az egyetem légköre az 1963-as amnesztia előtt? Kikre emlékszik szívesen a karról?

- Az ország közérzetének tükre volt az egyetem. Minden apróságból pillanatokon be-

lül politikai ügy lehetett, és lett is. A mindenen áthatoló veszélyérzet lélektelenné tette az oktatást: minden intellektualitásra hangolt-ság, igényesség kiveszett belőle. Évfolyamtársaim java része mérték nélkül ivott, kergette a nőket; velük beszélgetni sem volt kedvem.

Tanáraink közt csak egy-két figyelemre méltó szellem akadt, akik társaságát egyáltalán érdemes volt keresnünk. Ilyen volt az egyetemes jogtörténet okítására lejáró Vargyai Gyula, avagy az engem a karra segítő Bi-hari Ottó. Nemcsak teljhatalmú dékán, de egyszersmind a megyei pártbizottság tudományügyi tótumfaktuma, aki őszintén, becsülettel kereste a szocializmusban járható út lehetőségeit. Komoly ember, aki kockázatot is vállalt, s a tudományt becsülte. Az akkori Pécs jellemzője, hogy Losonczyn kívül sem Biharit, sem más kommunistát a hely nemessége, az orvosprofesszori kar nem fogadott be. Értelmes, tájékozott, nyelveket beszélő lényként egyedüli társasága így pártbi-zottsági bányászeltársak lehettek, akik leg-feljebb ivásszünetben böfögtek ki szavakat magukból.

Volt tehát egy múltból ittragadt kövület, Losonczy István, egykori kormányzógyűrűs, akkoriban legfiatalabbként kinevezett profesz-szor, aki jogfilozófiáról váltott büntetőjogra, hogy túlélhessen az új rezsimben is. Saját fi-

lozófiai alapvetésként logikusan felépített lételméletet tanított nekünk (utóbb én publikálhattam, mert kevéssel végzés után megtisztelte fiatal akadémiai kutató voltomat azzal, hogy rituális kutyás-kesztyűs Kossuth Lajos utcai sétája közben szóba állt velem, majd rám bízta félbehagyott jogbölcseleti kéziratot hagyatékát), ami bevezetőként szolgált a bűn és büntetés helyének láttatásához.

Unalmas előadásokon nyelvet tanultam, esztétikát olvastam. Olyan kiválóságok előadása is, mint a mindig segítőkész Csizmadia Andor jogtörténészé, érdektelen tényhalmoz volt (kivéve, amikor ecsetelte, hogy a bujaságban visszaesőnek miként kellett lesarlózni bűnelkövetése instrumentumát). Több professzor s számos dühöngő tanársegéd e tanítás jegyében persze elsőül nálunk csonkított volt meg... *hényi Könyvtár*

Amiben egyáltalán éreztem volna hívást, ha nem „marxista-leninista állam- és jogelmélet” a hivatalos neve, egy tohonya, sokat olvasott fővárosi kommunista, Halász Pál tanította. Évfolyamszintű felhívására – tudományos diákkör – én is jelentkeztem. 1963. szeptember 18-a reggelén azonban karunkat megszállta a rendőrség; be sem mehettünk. Kiderült: a bolsevik teoretikus hajnaltájt – hiszen vonatozó tanáraink éjszakára tanszékeiken húzódtak meg – kivetette magát a má-

sodik emeleti udvari ablakon. Szabadnap! Vállat vontam, s az egykori Király utcán hazafelé indultam. Közben beváltottam régóta dédelgetett tervemet: a Széchenyi térhez közel eső OFOTÉRT-be betérve kiválasztottam egy fémházas „Erika” írógépet, takarékpénztári betéteimből kivettem fedezetét, a szocialista világ legjobb masináját megvettem, majd az egykori Szent István Könyvesbolt utódában még gépirástankönyvet is vételeztem hozzá – és otthon estére már vakon írtam. Persze ez roppant megnövelte önbizalmamat, termelékenységemet egyaránt.

Otthon a versek mellett balettírással próbálkoztam. Az Eck Imrétől Pécsre hozott balett az ország első *avantgarde* társulata volt. Gyakran beszélgettem az akkor második balettmeisterrel, Tóth Sándorral, s lelkesülten úgy éreztem, világsikert hozó darabot fogok nekik írni. *Gyűlölet (Néger-ballada)* jellegzetes címmel kibontottam egy történetet; de kéziratom visszhangtalan maradt.

Viszont már minden könyvtári olvasmányomat vakon jegyzeteltem. Még szépirodalmat is így olvastam, bölcséleti vagy jogi relevanciákat kiemelve. Könyvtáram műveit pedig több színnel preparáltam végig.

- Mi célból jegyzetelt? Készült valamilyen komolyabb tanulmányra?

– Én megvalósító, tehetségkibontakoztató vágyam, a folytonos keresés űzött, miközben joghallgató voltom csupán pár órányi elfoglaltságot jelentett. Költészeti s filozófiai érdeklődésem az esztétikában találkozott. Könyveimet aláhúzások, marginális jegyzetek díszítették, s ezekből rengeteg aforizmat, kisesszét formáltam. Hogy miért? Éltem; készültem – és szenvedtem, mert csak éjjel-nappal lázasan munkálkodtam; de fogalmam sem volt arról, hogy mi végre.

Ezzel egyidejűleg a Kommunista Ifjúsági Szövetség egy pillanat alatt bekapott bennünket. Nem kérdezték: *akarjátok-e*, a tanulmányi csoportok eleve KISZ-alapszervezetként alakultak. Kötelezően „önkéntes” KISZ-munkákat kínáltak fel, én – előrerohanva – a főlépcsőház *Ifjú Jogász* kari faliújságjának szerkesztését vállaltam. Kivívtam, hogy ehhez teljes jogkört kapjak. Hümmögés volt a válasz, ám egy óra múlva visszatértem írógépem kis betűi írta kartonszöveggel, miszerint *Varga Csaba joghallgató elvtárs az IFJÚ JOGÁSZ újság felelős szerkesztője. Kérjük a kulturális intézmények elvtársait munkájának támogatására. Szó nélkül lepecsételték, aláírták.*

Ettől kezdve szabadon jártam kiállításokra, színházba. Meginterjúvoltam a tiltás/tűrés/támogatás határait kerülgető festőművé-

szeket, így Lantos Ferencet. Írtam *avant-garde*, dekonstrukcionista, nem-realisztikus formákról – kerestem a hangom. S kezembe került egy könyv, Szirmai Rezső *Fasiszta lelkek: Pszichoanalitikus beszélgetések háborús főbűnösökkel a börtönben* címen a háború után kiadott munkája, mely utóbb kivégzett történelmi szereplőkkel interjúzott. Érzelemvilág, családi lét, ízlés, műveltség – eléggé lesújtó körkép, de hát az *Est*-lapok újságírójából lett szerzőnek épp én megsemmisítésbe döngölésük lehetett a célja. S aligha lehetett túl empátikus egy beszélgetés bosszúálló s bosszúállott között. Ám leírt szavak a gonosz megtestesítőiről mégis emberi motívumokat tártak fel. Húsz évem éretlenségével úgy gondoltam, íme, a jog és élet drámája: tisztos polgári lét, drámai történelmi helyzet, szerepvállalás, amiért utóbb esetleg őrzöngő tömeg húzza lámpavasra az embert. Elkezdtem hát egy sorozatot faliújságomon. Merő megvetés helyett azonban az esendő ember megtévedése jöhetett elő. Másnapra felháborodott tanárok letépdesték a faliújságról. Rövid úton értesítettek felmentésemről, s ezzel az *Ifjú Jogásznak* is vége lett. Ám nyugton maradtam a KISZ-től, miközben „igazolvánnyal” továbbra is mindenhová bemehettem, ráadásul az eset bizonyos tiszteletet biztosított számomra az egyetemen.

Közben jelentkeztem a marxista-leninista filozófia tanszékére demonstrátornak. Az orvoskarral közös intézmény vezetője Szovjetunióból visszatért partizán, bizonyos Kiss elvtárs volt. Saját filozófiai munkásság nélkül természetes eszével s egyszerűségével mégis emberi lény volt. Kívánságomat meghallgatva felállt íróasztalától, s átfogva vállamat odavezetett az ablakhoz, ahol a tér túlsó sarkán fehérlett az a bizonyos politikai rendőrség. Kínézett, rám biccentett, és csak ennyit mondott: *Sokan vagyunk, Varga elvtárs, ezen a földön, és nem mindenki akarja azt, amit mi...* Mindent értettem. Elköszöntem, és attól kezdve ahányszor csak találkoztunk, barátságosan köszönt vissza diákjának.

- Egyáltalán, hogyan jutott eszébe éppen egy marxista tanszékre jelentkezni?

- Úgy véltem és vélem ma is, hogy a filozófia = filozófia, még ha marxista is. Én éppen filozófus szerettem volna lenni, és ha a hegy nem megy Mohammedhez, hát neki kell odamennie. Más nem lévén, az oroszlán barlangjában próbáltam volna meg körbenézni. Egyebek közt épp ebben véltem tetten érni a küzdő, hősi élet lényegét.

Végül – bár hivatalosságot nélkülözően – mégis demonstrátor lettem, marxista tanszéken, csak épp jogelméleten. Az új tanszékvezető, Szotáczy Mihály docens pártember volt,

időnként dékán. (Utóbb tudtam meg a csendes bölcs Gál Feri bácsitól, katolikus egyetemünk első rektorától, hogy ő volt északi határszélünkön plébánosa a gyerek Miskának. Cserkészcsapata onnan menekült Nyugatra... Volt hát mit takargatnia, ráadásul megégett 1956-ban is...) Problémázó, erőteljesen gondolkodó, megközelíthető, barátságos férfiú volt. Éjjel-nappal átböngészhettem a tanszéki könyvtár tekintélyes magyar, francia, angol anyagát, ráfanyalodva a németre is. Főnököm virgonckodott, így elvárt szolgálatom gyakran citromfacsarás volt, meg alkalmi társak – levelező hallgató kedves és csinos pécsbányatelepi ápolólányok – főpályaudvar-közei lakására kísérgetése, akiket szóval kellett tartanom, s beszélgettem, míg az uraság meg nem érkezett...

Suttyomban felkért levelezősök vizsgáztatására. Párt-nomenklatúrához tartozó mindenféle vállalatvezető, iskolaigazgató, börtönőr, tanácselnök jogi doktorátusra vágyott. Meglett embereket faggathattam hát, majd közöltem az eredményt. Esti beszámolóim után a hivatalos vizsgalapot már a tanszékvezető töltötte ki.

Békebeli tanszék volt; soknyelvű irodalomban gazdag. Alsó szekrényeiben az antevilágból ott maradt könyvek, eldugott kari dokumentumok. Megtudtam például egyik nagy-

képű lejáráó professzor pártellenőrzéséből, hogy kérkedett írástömege tudományos érték nélküli politikai magamutogatás csupán...

Kiselejtezett, de tanszékeken bújtatott könyvekből sokat mentettem át saját gyűjteményembe. Mégis sokkolt, amikor a Szamel-tanszék papírmakulatúráját szállították: ölnyi anyagot vittem magammal, a két világháború közti legnagyobbak dedikált írásait...

**- Sok minden egyebet is csinált mind-
eközben...**

- Mindenekelőtt itt volt az autóstoppolás! Izgalmas dolog, hallatlan mobilitást biztosított. Idegenek felé közeledsz, szívességet kérsz, hálás vagy. Ha a pesti Károlyi-kertbe koncertre szerettem volna menni, vagy a Széchényi Könyvtárban egzisztencializmust vagy a pécsi könyvtárakból likvidált magyar Freudokat olvasni, betelefonáltam például a Pécsi Dohánygyárba, a diszpécserőtől megkérdezve, vajon indul-e másnap járművük. S jött a válasz: *Igen, reggel ötkor*. Fél ötkor a portán jelentkezem, indulásig kedélyesen beszélgetünk. Rámutatott egy hatalmas paklira: *Merítsen belőle annyit, amennyit tud!* Megtörténik, majd indulás Csepel-teherautóval Pestre. Balaton-felvidéken egyszer szovjet páncélautó vesz fel; személyzetével nagyokat beszélgetek. Máskor, Alföldön egy kedves asszony, miközben férje vezet, érdeklődve kérdezzet

órákon keresztül, még ebédre is vendégül lát, sőt búcsúzáskor kedvesen zsebpénzzel is gazdagítani akar. Gyanútlan, büntelen, szerethető társadalom. Az autóstoppolás pedig megbízható. Több alkalommal pontban szünetkor büszkén szállok ki személyautóból a kar előtt, hogy társaimat köszöntve Bihari Ottó kedvelt előadására frissen érkezten bemehessek.

Kortárs nyugati filozófiáról akkoriban csak tankönyvek szólnak, kizárólag elriasztásul. Eredeti szövegek csupán jegyzet formában utolérhetők, ám ehhez nem filozófia szakosok hozzá nem juthattak. Nekem a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztályának az írásos engedélyét kellene felmutatnom? Nos, térültem-fordultam a magas hivatalhoz: *Varga elvtárs vagyok, ifjú jogász Pécsről, aki a marxista-leninista jogelmélet kutatójaként szeretne e művekben elmélyedni.* A titkárnő főnökéhez irányít, aki – kis ország! – nem más, mint Hollós Ervin elvtárs, aki nemrég még a Belügyminisztérium állambiztonsági kulcsembereként ellenem eljárásra az utasítást kiadta. Ám most szótlanul átnyújtja a papírt, s a Jegyzetellátó Vállalattól vaskos bőrdöndnyi tiltott irodalmat megvásárolhatok. (Egyikből most látom, hogy mindössze 205 példányban készült, noha tökéletes fordítás a kor legnagyobbjaitól. És ki-

derül: példány belőle csupán az Országos Széchényi s a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban található.)

Az autóstoppolás lehetővé tette pécsi művészbarátok – a Zsolnayakat továbbvivő fametsző Mattyasovszky László, a mindentagadó rosszfiú, később rajzfilmes Lisziák Elek – budapesti társaságába eljárogatásomat is. Gyűjtőhelyünk a Váci utcai *Muskátli* presszó: orvosok, képzőművészek, filmesek, és aki valami autentikusra vágyik, s némi rosszlánnyok, kedvesek, akik meg ránk. Két „guru”, akiknek lakásán is szeánszoltam, Dr. Végh László és Dr. Balla László.

Egyik az elektronikus klasszikus zene első magyar képviselője. Zenéjében az új akarása érint meg, egy felnőtten szertelen én sugárzásával. Másik félelmetesen szókimondó verseket ír, sokkolóan utasítva vissza a fennállót. És mesélnek pszichotikus szerekről, amik magasabb dimenziókba emelnek. Mintha önmagával kísérletezne valaki, nihilizmusba merülten...

Szemben Mattyasovszkyval, aki komoly volt önmagával s a világgal, Lisziák maga volt az ördög – annak gátlástalanságában, ahogy festőként/költőként látványelemeket, verbálisokat meghökkentő durvasággal kapcsolva egymással undorba transzcendálta önmagát, miközben selymes hangon, megnyerő arccal,

megnyugtatóan beszélt akármiről. Kislányos ártatlanság diabolikus (s éjszakai megérzés szerint homoerotikáig kicsapongó) énben. Buliztunk pesti periferián, balatoni barátoknál, pécsi Király s Mór utca sarkán jó módú lányos családhoz befészkelten. Túl sok veszélyt kerülgettem egyszerre. Köszönve a sorsnak, mégis kívül maradtam mindenben.

Időnként elmentünk a Vécsey utca 3. szám alá, közel a hercegprímás falai közé záró amerikai követséghez. Petrigalla Pál lakott itt: rejtélyes férfiú, kinek happeningjeire rengetegen összegyűltek. Lemezjátszó, magneton. Az ország legtekintélyesebb hanglemezgyűjteményének műsorából hallgatunk klasszikus zenét. Szimfonikus műveket, operákat, legnagyobbakkal, vájtfülűeknek. Barátainak. Hamvas Béla, Szentkuthy Miklós, Kassák Lajos, Pilinszky, Weöresék. Mi kívülről nyomulunk, gyakran lépcsőházban ragadva; ők ott trónolnak a házigazdával. Ájult tisztelettel hallgattunk. Szünetben kötelező a „fejedelem” elé járulni és bemutatkozni. Ő pamlagon ülve ráérősen iszogat barátaival. Ma már tudjuk, hogy besúgók nyüzsögtek a *Muskátliban*, a Vécseyben. Akár belügyi csinálmány lehetett az egész: tesztelni, kordában tartani a felnövekvők nyughatatlanabbjait. Mégis, ez volt ekkor az országban egyetlen valamirevaló „szalon”.

Ha a *Muskátli* vagy sarkán az *Anna* éjfélikor bezárt, mehettünk az Aranykéz utcai hírhedt *Pipacsba*. Ott nem vodka volt, hanem whisky. És pillangók, és besúgók... Mi csak vihogtunk, élvezve félreérthető helyzeteket, zenét, óvva azért magunkat s kis pénzünket egyaránt.

- Miért járt ezekre a minden szempontból kétes helyekre?

- Magunkat kerestük. A *Muskátlinak* hatalmas irodalma van, mert majdhogynem egész kortárs képzőművészetünk onnan indult ki. Mindenki valami vállalható keresésében volt, s életérzését, tapasztalatát meg akarta osztani a többiekkel. Ősidők óta ez az *agora*. A szocializmus pedig, primitív diktatúraként rettegve bármi ellenőrizetlen spontaneitástól, pontosan ezen funkciót lehetetlenítette, hogy saját ideológiasulykolással helyettesítse.

Amit költészet gyanánt műveltem, egyre radikálisabb lett. Elkezdtem fordítani franciából, oroszból, németből. Olyasmit is, mint a francia kommunista Louis Aragon impresszionáló sorai: *Ballada arról, ki dalolva állta kínjait*. Merthogy magam is humanista lázadást éltem meg, bármiféle elnyomással szemben.

- Verseiből született kötet?

– Valójában soha semmi nem jelent meg tőlem, s utólag ezt nem is bánom. Mégis, fontos maradt számomra a versbeli kifejezés. Egyszer – felbátorodva a *Jelenkor* lektorként bíráló Lovász Pali bácsi emlékezeitől, amikor a Janus Pannonius Társaságban Pécssett egyesült a magyar irodalom java –, támogatólevelével fölkerestem Weöres Sándor költő-fejedelmet, aki barátsággal fogadott. Piciny szobácskát lakott, bevetetlen ágyra heveredve beszélgetett. De mindene kiemelkedett a hétköznapiokból, gyengécske magas hangjának szelídsége is. Törökvész utcai honukból többször rándultunk át valamivel magasabban fekvő kertjükbe. Verseimről nem sokat mondott – nem is várhattam többet –, ám megajándékozott közelségével. Utolsó találkozásunkkor meglepett *A dzsungel könyvével*, amiben Rudyard Kipling versbetéteit fordította. Elbűvölően kedves ajánlást írt hozzá.

– Miképpen élte meg egyetemista minden napjait?

– Leginkább barátaimnál, nyáron főként az ELTE Ráday utcai kollégiumában laktam. Súlyommal egyszer autóstoppal a Ménesi úti Eötvös Kollégiumba rándultunk, hogy későbbi feleségével, a pszichológus-hallgató Nagy Erzsivel és főként Wittgenstein-érdeklődésemet kielégítendő, a professzorom fia Losonczy István filozófushallgatóval beszélgethes-

sünk. Megkértük, találjon ágyat, ahol titokban az éjszakát eltölthetjük. Kizárólag számunkra magas röptű, e világba vetettségünknek értelmet adó beszélgetések tartottak bennünket életben.

Otthon, Pécssett, legfontosabb vitapartnerem sokáig Kovács Győző konzibeli hegedűs volt. A Nádor Szálló portásaként nagyvilági sztorikba is beavatott bennünket. Hiszen alig pár év telt el attól, amikor a Nagy Lajos Gimnáziumból kijöve még a Nádor külföldi autósvendégeinek kocsijait tapogattuk, hogy az aknazárral hermetikusan elválasztott, mitikussá emelődő Nyugattal végre fizikai kapcsolatba kerüljünk. Fél éjszakákat átbeszélgettünk, undorunkat létértelmezés egzisztenciálfilozófiai köpönyegébe burkolva. Két egyetemi óra közt Súlyommal mászunk fel a Misinára. Vele ugrunk át a közeli Liszt Ferenc Terembe Brahms *Requiem*-próbát hallgatni. Undok civilizációnkat elhagyva együtt megyünk fel szőlejükbe világot megváltani. Ehhez hőségben éppen mecseki itókát szopogattunk, majd csodálkozunk, hogy mi lesz csodálkoznivaló visszatértünkkel rajtunk. Persze, eredendő legközelebbi barát akkor is Hevesi András, zalaegerszegi *prolidikiből* menekülő fáradhatatlan zenész, empátiában, közös életérzésünk zenei s gondolati mélységeinek tágitásában mindvégig társ. És Dombay

Győző, aki Széchenyi téri patinás múzeumi épületben megyei múzeumigazgató régész apja lakásában lakik. Bécsy Tamás akkor éli amatőr színházi rendező életét. Ennek minden mozzanata felejthetetlen élmény – csakúgy, mint Németh Antal dramaturgiai előadásai a művelődési házban vagy a Széchenyi téri *Jelenkor*-szerkesztőségben. Az éjszakai Pécs-et is felderítjük. Fölmegyünk a Misinára, ablakon keresztül belopózva a meteorológiai állomásra, mert eredeti hajnali napfelkeltére vágyunk. Vagy Mecsek-alji felhagyott kőbányákban éjszakán végigiszogatunk.

A politikai megtorlási zúrral egy időben történik, hogy Hugi – elviselhetetlenül gyermetegnek érezve függésemet Sólyom diktálta vitáinktól – kiadja utamat. Ezután egyik évfolyamtársammal beszélgetek sokat. Ő, Baba emlékezik rá, hogy belügyi üzöttségem idején – amiről persze ő sem tudott – megkérem: *Ne kérdezősködj, de karolj belém, és sétáljunk szerelmesekként a Balokányon túli basamalmi részhez!* Én egyre feszültebben próbálok andalgóként kinézni, miközben majd szétrobbanok belső bizonytalanságomtól. Talán egy nyomozástól érintett társunk lakhattott arrafelé? Arra lehettem kíváncsi, nem érzékelek-e letartóztatásra, házkutatásra utaló nyomot.

Otthon, nálunk rendszerint nem volt ebéd, hiszen régi talentumával élve anyám gázgyári főmérnöknél, építőipari főkönyvelőnél titkár-nősködött. Egyetemistaként azonban kiharcoltuk, hogy legyen ebédpénzünk. Ebéd tizenhat forint, vacsorával a duplája. Nos, ha a Színház téri Tiszti Kaszinóban – ahol színésziadásaink, mint a *Médeia*ban remeklő Spányik Éva vagy a dumas-i *London királyá*-ban nagy Szabó Ottó ebédeltek – vagy az *Aranykacsában* – ahol Bánffy György fogyasztotta nagy felhajrással az exkluzív csontvelőt – csupán köretet rendelék szafittal és két sercivel, úgy napi pénzem másik felét antikváriumra költhetem.

Otthon mindeközben még mindig filozófiát jegyzeteltem és könyvkunyeráló nemzetközi levelezést folytattam. Miután pedig mértékletességnek mindig híján voltam, mindkettő nagyipari méretekben zajlott.

- Hogy állt ekkoriban megrendült vallásos hitével?

- Hitem külső formái tényleg elkoptak, minden lényegi mozzanata azonban – pláne, miután kiderült, hogy sem a marxizmus, sem a *Korunk szellemi körképe* fantasztikus gyűjteményében reprezentált gazdag változatosság nem tud válasszal kielégíteni – megmaradt. Valamiféle racionalitásra alapozott világszemléletre vágytam. Költői önkifejezésben

ez úgy nézett ki, hogy például a *Miatyánk* szövegét fohászként használtam kezdésnek és zárásnak, közötté pedig egy akár istentagadással felérő kárhoztatása vala a bennünk élő Istennek, amiért hallgat, s nem kiált ránk. Fájdalmas kiáltás ez, megszenvedett hiányérzeté, hátha megrengeti az eget... Ráadásul gyönyörűnek éreztem. Hevesi kevésbé, de azért megzenésítette.

– Igaz-e, hogy ezután végleg áttette a székhelyét Pestre?

– Csak szerettem volna, mert a pécsi szellemtelenség okán folyvást elvagyódtam. Kémény elszánássá formálódott bennem: az utat végig kell járni – s ez francia-filozófia szakra történő átjelentkezés volt. Valamikor közöltem ezt az engemet már egyszer megmentő Bihari Ottóval. Meghatott, hogy nagyhatalmú dékánunk megértett: *Rendben, hajlandó vagyok téged elbocsátani, sőt pártfogó levelet is írok számodra, mert eddig derekasan helytálltál.*

Mindenkit segítségre kértem. Felkerestem apám egykori pécsi orvosegyetemi fizikai magántanár pilótatársát, Bajcsy-Zsilinszky Endre ellenálló társát, a magyar sugárfizika nagyembere Koczás Gyula bácsit, akinek városmajori lakásában apósként a híres erdélyi publicista Spectator képében az agg Krenner Miklóssal is megismerkedhettem. Nos, felvé-

teliztem az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, ahonnan elutasítottak. Fellebbeztem, de az Oktatási Minisztérium így foglalt állást: *Szocializmusunk már elég pénzt fektetett Varga elvtársba ahhoz, hogy jogász legyen; járja végig tehát a megkezdettet!*

Az egyetemre keveset jártam be, de sokat tanultam, Sólyommal közösen készülve a vizsgákra. Nappal náluk. Ha elfáradtunk, leültünk a zongorához, és a Liszt-Kórus repertoárjából énekeltünk, Mozart *Requiem*jéből. Avagy Thomas Mannba, Németh Lászlóba – apja kedvenceibe – olvasgattunk bele, majd visszatértünk a munkához. A délutánt és estét viszont nálunk töltöttük. Májusi vizsgaidőszakban kimentünk hátsó udvarunkra. Kertünk kényelmetlen, de kedves Zsolnay-gombája kőasztalán és ülőkéin hajnalig elvoltunk egy erős lámpa mellett.

A vizsga előtti nap délben fejeztük be a tanulást. Elmentünk kirándulni, úszni vagy hangversenyre. Tiszta fejjel, kipihenten érkezünk másnap megmérettetésre, és lehetőleg elsőként mentünk be a vizsgáztatóhoz. Mindketten hívószavak sorával vázlatként ki-merítettük a tételt, várva, hogy lenne-e kérdés. Ez úgyszólván mindig jeles eredményt biztosított.

Elképesztő pontossággal preparáltunk főként törvénytörvényeket. Úgy memorizáltunk,

hogy kiemeltük hívószavait, második menetben már csak ezt ismételve. Tehát mindig *struktúrát* memorizáltunk. Mindent ábrásítottunk, fogalmi összefüggésekké, elágazásokká kivetítettünk. Jegyzeteimben aligha volt teljes mondat. Szép borítóba kötöttem utólag a büntető, majd polgári törvénykönyv eredeti *Magyar Közlöny*-beli szövegét, amit így feldolgoztunk. Még összlátványnak is szép. A memóriánk lett ettől strukturált.

Ez után következett a záró államvizsgákat kötelezően bevezető szakdolgozat megírása. Maximalistaként olyan témát választottam, ami akkori – összevissza – filozófiai olvasmányaimnak megfelelt. Ekkorra ez elsősorban formális logikából, szemantikából s mögötte a textusban kifejezésre koncentráló esztétikából adódott. Merész feladatra vállalkoztam: *A magatartási szabályok és az objektív igazság összefüggései vizsgálata* ürügyén a lenini visszatükröződési elmélet burkolt bírálatába. Szentté avanzsált műkedvelőként Lenin görcsösen állította, hogy tudatunkban csakis a valóság tükröződik. Cserépkályhaként, ahonnan bármiféle tánc indulhat, dogmatikus marxizálásában Lukács György már ahhoz ragaszkodott, hogy a szépirodalmat is nagyrealizmus-eszményűként fogalmazza meg. Annál magasabb rendű hát, minél inkább betölti valóságtükröző szerepét. (Ráadásul mi-

nőséghiányos ízléssel ehhez épp Walter Scot-
tot találta tipikusnak!) Én ezt egyszerű téve-
désnek véltem: a nyelv nemcsak rögválóságot
ír le, de közöl indulatokat, érzelmeket, álmo-
kat. Ezek szintén a valóság talaján sarjad-
nak, de anélkül, hogy levezethetők lennének
abból. Jogtudományunk is ugyanezen Prok-
rusztész-ágban tudománytalanodott. Pesch-
ka Vilmos például azzal akarta mérni egy
szabály megfelelőségét, hogy típusosságában
ismeretelméletileg igazolható helyességgel tük-
rözi-e a valóság általánosságát. Én viszont
kerek perec leírtam: a *jogszabály* ugyanúgy
eszköz, mint a balta: egyik a társadalmi, má-
sik a fizikai beavatkozása. Akkor alkalmas
eszköz, ha kialakítása a megmunkálandó
tárgy összefüggéseinek előzetes megismeré-
sére épül; ettől azonban maga nem lesz meg-
ismerés. Az a nyelv tehát, amin kifejezési vá-
gyunkban szólunk, nincs olyan megfelelőségi
viszonyban a valósággal, hogy azonosítani
tudhatnók, melyik eleme miként képez le
külvilágot. Következésképpen a kérdő mon-
datok, az indulatkifejezések, a játékszabály-
ok, a logika, az algebra, a geometria tisztán
intellektuális (hipotetikus) feltételezései a va-
lóságtükroztől elütő kritériummal rendel-
keznek. Márpedig ez a Magyarországon ki-
zárólagosként elismert hivatalos tétel tagadá-
sának számított. Tanszékvezetőm szigorúan

összehúzta szemét, majd kérdőjeleket firkált munkámra. Végül megkért, felejtsem el az egészet. Mert rájött: kizárólag skandalumot arathatnék ebből. Talán ez volt az első komoly teoretikus tétel, amit megfogalmaztam. Ráadásul egyszersmind szembe menve az egész (általam ismert) világgal.

Témamódosításra kényszerültem. Máshová nyúltam be hát a tanszéki könyvtárba, s előkaptam a világhírű szociológus/etnológus fia, Henri Lévy-Bruhl munkáit. A szerzőnek is írtam lelkes levelet, amire már csak özvegye válaszolhatott. Még anyagot is küldött, ami abban az időben nagy szó volt. *Henri Lévy-Bruhl és a marxista jogelmélet* címen írtam egy átfogó kritikát, amelyben a marxista jogelmélet pozíciójából zongoráztam végig elméleti alaptételeket. Ujjgyakorlatnak tanulságos volt, hiszen moszkovita primitivizálásokban, nyugati biztonságtudatban egyaránt találtam védhetetlenül ideologikus részeket.

Lévy-Bruhl munkái vezettek rá arra a felismerésre, hogy a jogszabályok a társadalmi együttélést szabályozó normatívumoknak csak kis részét adják, a nyelvileg formalizáltakat. De vannak íratlan szabályok is. És íratlan az egész kultúra, amelyben szabályt alkotunk és alkalmazunk.

A magyar paraszti lóvásárnál eladó és vevő kézfogással pecsételi meg az ügyletet.

Persze nem ez eredeztet tulajdonátszállást. Csakis külső gesztus, amire azonban résztvevői könnyen emlékeznek, tehát könnyebben kapcsolják látványához a kötelezettségvállalást. Lucien Lévy-Bruhl nyomán a fiú római jogi bűvárlatai fogalmazzák meg elsőként a *társadalmi formalizmusok* értelmét. Példája az ingatlanok, rabszolgák és állatok adásvételét hasonló rítushoz kötő *mancipatio* gyakorlatiassága.

A jog kutatásán keresztül így visszaérkeztem a filozófiához. Többletet is nyertem, hisz nem az utóbbi mindentől elrugaszkodott szabadbölcsész lebegése, hanem egy társadalmilag tapintható konkrét matéria lett a tárgyam. Ezzel mindaz, ami megfoghatatlan, megfoghatóvá lett; ami kimondhatatlan, az kimondhatóvá...

Országos Széchényi Könyvtár

AZ OROSZLÁN BARLANGJÁBAN: AKADÉMIAI KUTATÓINTÉZETBEN

– Szépen lediplomázott. Miként alakult a „hogyan tovább” kérdése?

– Befejeztem az egyetemet és értésemre adták, hogy oktatóként az egyetemen nem maradhatok tovább. Nem mondta senki, hogy miért és hogyan, egyszerűen csak szivárgott felém a hír, hogy le is út, fel is út... Ám némi fénysugár máris kínálkozott.

Ebben az időben a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének energikus fiatalságú, de országosan ismert kutatója, Kulcsár Kálmán elkezdett lejárni Pécsre. Dékánom, Csizmadia Andor és Szoóczy tanszékvezető kijárták nála beajánlásomat Szabó Imre akadémikushoz, a magyar jogtudomány kommunista pápájához, aki megalapította s azóta vezette is a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetét.

– Középosztálybeli fiú és mélyen katolikus kultúrájú fiatalember létére nem zavarta, hogy a kommunista ideológia boszorkánykonyhájába készül kuktának?

– Először is az Állam- és Jogtudományi Intézetet akkoriban valóban marxista-leninista mennyországnak tekintették, mert jogtu-

dományt, még ha átpolitizáltan is, mérvadóan csak ott műveltek. A diktatúra tudományában tehát rangja volt, az egyetemekkel szemben, ahol a Kommunista Ifjúsági Szövetség aktivistáiból regrutáltak. Másodszor, a Magyar Tudományos Akadémia nem csak megkérdőjelezhetetlen rangú képviselője volt a tudománynak, de legfeljebb a pártközpont szólhatott bele dolgaiba; helyi csahosok balos önkényeskedése nem érhetett fel hozzá. Harmadszor, a jog mibenlétét a szocializmus körülményei között is remekül lehetett vizsgálni, szabadabban, mint egy egyetemen, ahol már csak azért is, mert képzés műhelye volt, az állambiztonsággal tetézt pártfigyelem eleve gúzsba szorította a kreativitást.

- Azt gondolná az ember, hogy az MTA ezen intézete éppen az ideológia fellegvára...

- Az volt, de más szinten. Márpedig itt Szabó Imre személye a kulcsfigura. Végtelenül tudománycentrikus volt, nem tűrte a szélsőségeket, s leginkább a józan kiegyensúlyozottsághoz volt érzéke.

- Mentorai felkészítették Önt, hogy miképpen kell viselkednie, mit kell mondania?

- Csak a drukkra emlékszem, és arra a végtelen öröme, hogy révbe jutottam pécsi meghurcoltságomból.

Záróvizsgáim szintén jól sikerültek, évfolyammásodikként *summa cum laude* lettem.

Otthon éppen intenzíven udvaroltam Liptai Ágnesnek, aki hamarosan feleségem lett. Ekkoriban éppen diplomakoncertjére készült, ami Bach f-moll zongoraversenye volt. Napi sokórás gyakorlásában próbáltam szellemi társa lenni.

- De valamikor elkezdődött az akadémiai munka...

- Valóban. Azt reméltem, hogy jogelméletet kezdek majd művelni, ami számomra két kiemelkedő nevet jelentett: Kulcsár Kálmánét és Peschka Vilmosét. Ehelyett Szabó Imre első igazi munkanapomon azzal fogadott, hogy Péteri Zoltán osztályvezető elvtárs gondjaira bíz a jogösszehasonlító osztályon. Vacak hivatalnok lettem, utolsó a láncban.

- Erre az időre esett a házassága, nemde?

- Igen. Bár szüleim, persze, óvtak a házasságtól. Túl korainak vélték, amiben annyiban volt igazuk, hogy valójában semmilyen realisztikus jövőképünk s anyagi alapunk nem volt. Azonban megingathatatlan ellenérvünk, hogy bármit is teszünk, anyagi alapot évek során sem tudunk teremteni a házassághoz, elég meggyőzőnek hangzott. Ettől kezdve azonban két albérletet kellett fönntartanom: egyet Pécsen – hétvégi közös létünkre – és egyet magamnak a fővárosban. Mindkét albérlet egyaránt hatszáz forint; kezdő fizetsem viszont mindösszesen ezerkétszáz. Hogy

a heti vonatköltséget és az ennivalót miből álltam, el sem tudom képzelni...

Szóval: feleségem van, és a korai házasságok örömteli intimitását kellene megalapoznunk. Én pedig szombaton délután megérkezem Pécsre, ám vasárnap délután már vissza kell indulnom Pestre. Érkezés öt óra után, indulás másnap öt óra előtt.

Első albérletünk a kőbányai Harmat utcában volt. Napjainkat a frissen elvált tulajdonos mérnök savanyúan végigleskelődte. Feleségem Rákospalotán tanított, így majdnem annyit buszozott, mint tanított. Sokat dolgoztunk, szegények voltunk, de kétségbeesetten kellett megtakarítanom. Miután publikációért akkoriban fizettek honoráriumot, ez volt az egyetlen, amivel tovább segíthettem magunkon. Szivacsokkal felpolcolva vertem éjszaka is a gépet abban a kis szobában, ahol asszonyom már régen aludt. Titkárnőnk, soványságomat látva, gépelt nekünk recepteket, kenyér, zsír, hagyma és krumpli olyan változatairól, amik legalább eltérő íz- és élvezeti élményeket biztosíthatnak. Az első gyermekvárás hírére megneszelve albérletünkől máris mennünk kellett.

Hetente jártunk vissza Pécsre, hogy jóllakjunk, kimosassunk és barátainkkal – Hevesiékkel és Dombayékkal – gondtalannak érezzük magunkat.

- Milyen volt ekkoriban a szakmai világképe?

- Az akkori hivatalos marxista-leninista jogelmélet a jogot formális szöveggként fogta fel: az, amit a parlamentben megszavaztak s a hivatalos közlönyben kihirdettek; tehát bármi, ami meghatározott alakiságok közt bizonyos eljárás termékeként testet ölt. Ehhez képest pedig minden jogira úgy tekintettek, mint ami nem lehet egyéb, csak e jog logikai következménye.

Szerintem viszont korántsem bizonyos, hogy a jog nyelvi megjelenítése magát a jogot hordozza. Az sem biztos, hogy a logika meghatározó a jogban. Még az sem biztos, hogy a jogszabályok és az eset tényállása logikai következményeként bemutatott bírói döntések valóban logikai következtetéssel születtek, azaz hogy e két forrás valóban kiadja a döntést. A logika csupán álca is lehet, és valójában az egész jogfelfogásunkat meghatározó *professzionális deontológia*, szakmai hitvallásunk mondatja e következtetést logikainak.

Szabó Imre tudtomra hozta, hogy ez sikamlós terület: a marxista-leninista filozófiából likvidálnak, mert előbb vagy utóbb eljutok a lenini visszatükröződési elmélet bírálatahoz. Ajánlotta, hogy válasszak kevésbé kényes témát. Amikor biztosítottam arról, hogy a jogtechnikától a kodifikációig szintén érde-

kelek problémamagot, megnyugodott. Szembeszegülést nem tűrt volna el, de kommunis-
taként is régi vágású úriember módjára visel-
kedett: ha megállapodás született, úgy már
további kompromisszumokat is engedett, va-
gyis még egyszer ugyanabba hasonló kifogás-
sal már nem akaszkodott bele. Ez szellemi
játék volt egy diktatúrában. Veszélyes, bi-
zonytalan talajon és eredménnyel zajló, de
ha a bizalma megvolt, úgy ahhoz már kellő
nagyvonalúságot társított. Érdekes módon ez
esetben is elnézte, hogy e „hivatalos” témába
később visszaépítem összes régi problémá-
mat; mégis azzal a különbséggel, hogy itt leg-
feljebb eredményül jelentkezett, nem kiindu-
lásként.

– ***Milyen átmeneti témákon dolgozott?***

– Egy alkalommal magához rendelt igaz-
gatóm, és megbízott, hogy a Tanácsköztársaság
fél évszázados jubileumára írjak elméleti
tanulmányt, amivel kirukkolhat az intézet.
Néhány napos gondolkodás után javasoltam,
hogy kutassuk meg a Tanácsköztársaság jogi
gondolkodásának alakulását, amit jólesően
el is fogadott. Nos, mindent elolvastam, amit
az ominózus százharminchárom nap alatt a
*Jogtudományi Közlöny*ből stílusosan átala-
kult *Proletárjog* lehozott.

Hogy milyen tanulsággal szolgált ez a bú-
várlat? Mint virágnyelven megírhattam, első-

ként azzal, hogy szerzői könnyedén radikalizálódva, mint egy prizma, begyűjtötték s átszűrték írásaikon mindazt, amit csak külföldi irodalomban a kor vívmányaiként és felkínált lehetőségeként találtak. Mindez a világ legkülönbélebb helyein akkor legprogresszívebbnek tekintett ún. *társadalmi mérnökös-ködés* terméke volt. Másodikként pedig azal, hogy e tisztos ügyvédek és középosztálybeliek teljesen megvadultak e négy hónap során. Egyre utópikusabbak lettek: *mi, a kommunista embertípus, bármit megvalósíthatunk, amit csak akarunk*. Akkor még nem volt meg nekem antikváriumban utóbb szerzett kincsem, a *Népegészségügy* egyik számából kiadványosított *Politikai psychopathák* Lipótmező igazgató főorvosa, Oláh Sándor tollából, aki a rend bármely borulása velejárójaként minden időkre prognosztizálta az addig is zavaros tudatúak csordásodó cselekvésre ébredését.

További emlékezetes munkám lett ama szükségből, hogy elérkezvén Lenin elvtárs századik születésnapja, a Szovjet Tudományos Akadémia ünnepelni kívánt *Lenin mint a szovjet jog megalapítója* címmel. Szabó ünnepélyesen berendelt bennünket azzal, hogy Szabó, Kulcsár, Peschka, Péteri és Varga elvtársak írnak ebbe egy-egy tanulmányt. Egyik kollégám sem lett büszke a maga munkájá-

ra, kivéve engem. Írásomból – *Lenin és a forradalmi jogalkotás* – kiderült: Lenin puccsal provokált égzengést, és a jogot, amit évezredekken keresztül a rendteremtés eszközének gondolt az emberiség, rendbontás, a forradalmasítás eszközeként használta fel. Sorra bocsátotta ki dekrétumait a mozgósítás instrumentumaként, amiket esze ágában sem volt betartani. Vagyis a jog *önmagában* nem érték. Inkább olyan, mint egy szike, amivel mást cselekedhet egy orvos, és mást egy gyilkos. Lenin mesterien – erkölcsi skrupulusokat félretéve – játszott a lehetőségekkel, és a jogot egyaránt használta a régi rend felbomlasztására s az új rend kiépítésére.

Persze olyasmi, mint rend, nincs is a társadalomban. Ez csak emberi absztrakció. Viszony-fogalom, hiszen kizárólag valamilyen célhoz mérten tudjuk csupán leírni. Márpedig ezt csaknem fél évszázaddal később, az Európai Unió joga kapcsán tudtam megfogalmazni: *rend* nemcsak rendszabó kritériumok kikényszerítéséből, de *mesterséges káoszteremtésből* is előállhat. Az Európa-jog eleve többpólusú: egy elvi központ jelzéseket bocsát ki, amelyre helyi állami ágensek válaszolhatnak, s erre központ s más helyi ágens egyaránt reflektálhat. És vagy az így előálló mikrokáosz állandósodik, vagy újabb központi jelzést követel ki, amikor is újra kez-

dődik az imént indult végtelenség. És mégis, tudói szerint ez a legtisztább makrorend, ami valaha is nemzetközileg előállott.

Ráadásul e kétféle módon két világkép nyilatkozik meg. Előbbi a copernicusi-newtonié, egyedi oksággal, mint amikor elgurítok egy golyót, s ami lesz, az valamiféle energiaátadásból okozódik. Utóbbi viszont a hatásukban csupán statisztikailag jósolható tömegmozgásoké.

– Életérzésében is létrejött ilyen tudatosodás?

– Érdekes, hogy mennyire sűrű volt anyagi megnyomorítottságunk ellenére is a magánéletünk. A hétvégék Pécsen zajlottak, ahol a világ nagy dolgairól beszélgettünk, alapvetően esztétikum és művészeti kifejezés terminusaiban, meghatározhatatlan poszt-egzisztencialista körítésben. Én mindenben rejtett misztikumot kerestem. Bartók Béla *A kék-szakállú herceg várában* is számomra misztikum történik, ahol Balázs Béla szavai nem létrehoznak, csupán megidéznak illet. Csoda vagyon ott, ami még nagyobb és leírhatatlannabb csodát kelt bennünk. Létünket ezzel egy bennünk működő, világképünket meghatározó transzcendentalitás határozza meg.

– Lassan az Akadémián is betervezték külföldi utazásokra...

– Elérkezett az 1968-as év, amikor életemben először mehettem Nyugatra. Strasbourgól egy hétre felszökkentem Párizsba. Éjszakánként az anarchizáló baloldaliság tombolását biztosító kommunista könyvesboltokat bújtam, hiszen a nyugati marxizmus visszagyűlölte a keletit.

Nem sokkal később csatlakozhattam a valóban tudományművelő jogelméletesekhez a második emeleten. Üres hely csak itt adódván, a világtörténet megértéséért élő-haló Herczegh Géza szobatársa lettem.

Hamarosan érkezett a következő megtiszteltetés: a *родина* megismerésére érettnek vélten a Szovjetunióba utazhattam, a Szovjet Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetébe. Kevés tiszteletet éreztem e lényegesen idősebb emberek iránt, akik folyvást kinyilatkoztattak nekem tanokat. Utóbb tudhattam csak meg, némelyikük milyen keményen harcolt azért, hogy nyugati értékeket az ő nehéz feltételeik közé átmenthessem.

Magam is igyekeztem viselkedni. Az össz-szovjet törvényhozási intézetben, ami a szovjet szövetség kívül-belül titkosrendőrség őrizte jogi adattára volt, fölvettem azért kényes kérdéseket az igazgatónak. Termeiben embersokadalom, fiókos kartotékkrendszerben tárolva minden jogszabályt, átírva bármely módosításkor. Az igazgató kávé és vodka után

bevallotta, hogy jogállapotról történő igazolásuk maga is hatósági állásfoglalás, miközben fogalmuk sincs ennek tényleges valóságtartalmaról.

Ekkor formálódott bennem a megsejtés: leírásában a valóságot strukturált adottságnak szoktuk venni; ez azonban inkább eszmény arról, hogy milyennek szeretnénk, s ezért milyen köntösben fogjuk is fel a valóságot. Az utóbbi nem tárgya, hanem hivatkozása, referenciája csupán az előbbinek.

– **Nemde, ekkor született első gyermeke is...**

– Még mindig 1968-at írunk. Gyermeke már úton volt, s hazatértemkor ért a hír, hogy az Akadémia támogatásával lakáskiutalást kaptam. Ez annak jogosultsága volt, hogy OTP-lakóparkban akadémiai támogatású kölcsönrel lakást vásárolhassunk. Minden addigi örült spórolásom mindössze tizennyolcezer forintot eredményezett, holott az egy összegben kifizetendő summa száznyolcvanezer volt. Eladósodtunk, bútorzatunk nem volt, amikor novemberben Koppány fiam megszületett.

Nagyjából ugyanekkor a Magyar Jogász Szövetség újjáalakult, és jogelméleti bizottságot is szervezett. Szabó elvtárs intenciója szerint elnök Peschka Vilmos lett, míg engem titkárrul választottak meg. Ettől kezdve

gyakorlatilag egyedül szerveztem az országban zajló szakmai mozgást.

Sokat jelentettek nekem ezek az együttlétek: előadóként visszatérően megismertethetem gondolataimat egy-egy témáról. Bármely ilyen előadást sokórás vita követett. A szocialista jogfogalom megvitatásához például a teljes szovjet irodalmat feldolgoztam, népi demokratikus körítést úgyszintén. Előbbi volt az ideológiai mérce, utóbbi az intellektuális izgalom. Ezt próbáltuk erősíteni és fundálni; lehetőleg úgy, hogy a szovjet elvtársak is elfogadhassák – saját bölcsességük továbbgondolásaként. Játék is volt, életveszélyes is, de sikeres, ráadásul mindkét oldalról. Eredmény egy olyan intenzív belső vitákban fejlődő jogelmélet lett, mely úgyszólván egyedülálló volt az akkori világon.

Szabó Imrének tetszettek egyre erőteljesebb szárnypróbálgatásaim. 1971-ben a Nemzetközi Jog- és Társadalomfilozófiai Társaság világkongresszust tartott Brüsszelben. Szereplésem sikeres volt, előadásom szövege a világ akkori egyik vezető jogtudományos fórumán többször is megjelent. Sőt, hallgatta előadásomat a kongresszus elnöke, Chaïm Perelman, a korabeli világ egyik legismertebb filozófusa. Irányomban nyitott és kedves lett, hamarosan arról is biztosított, hogy ha bármi ok folytán hazámban ellehetetlenülnék, ő

kész intézetébe befogadni. Sőt hallatlan módon azt is felajánlotta, hogy zsidóként külön is szót tud érteni főnökömmel, Szabó elvtárssal; ha tehát bajba kerülnék, rögvest értesítsem akár közvetlenül, akár másik magyarországi barátján, Mátrai László akadémikuson keresztül.

Volt hajlamom a bonyolult fogalmazásra. De Hegelnél, Marxnál, Leninnél, s persze Thomas Mann esetében valóban voltak sokszoros mellé- és alárendelések, kétoldalas mondatok. E bonyolultság nem fegyelmezettség hiánya, hanem éppen teljessége, strukturált szobra. Hasonlóképpen írtak Kulcsár és Peschka is. S ez lassan védelmet szervezett körülöttünk. *Hiszen elégséges, ha mi értjük egymást. Szűkebb szakmánk mintegy két tucatnyi ember; egymás közt kódolt üzenetek formájában kommunikálhatunk.* Ha bármely elvtárs rákérdez, saját terminusunkban és még absztraktabb összefüggések felvonultatásával válaszolunk, ami már nem az, amire ő (egyébként joggal) gyanakodhatott. Tehát gyanúja önmaga fejére hullott volna vissza: *Honi soit qui mal y pense.* És sikerrel jártunk: miközben botrányok halmozódtak a filozófus publicizálóknál, bennünket egyetlen negatív reakció sem érintett a pártközpontból.

- 1979-ben jelent meg a Kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség című könyve. Ez A felsőfokú jogi oktatás főbb mai rendszerei című, a pécsi egyetemalapítás évfordulójára rendeltetett műve után immár a második volt.

- Beleillett a marxizmus teoretikus perspektívájába, amennyiben munka- és racionalizációközpontú volt.

A kodifikációtörténet nagyjából hétezer éves. Megpróbáltam belenézni régészeti anyagba, vagyis hogy a jogarcheológia legrégebbi emlékeiben (kőtáblákon, feliratokon, papírtekercsekben) miket találok. Amire rábukkantam, az egy forradalmian új gondolat megszületése volt. Ez pedig *a rend megtervezésének*, vagyis a jövő tudatos emberi formálásának eszméje, mely a merő rendfenntartás szüksége fölé épült. Ti. a biblikus eszkatológia nyomán jutott az ókori zsidóság a jövő alakíthatásának felfedezésére. Istenhitük jövőképet vetített előre, s ezért normarendjükbe írták bele azt, hogy miként alakuljon az emberi sors.

- Milyen tanulságot vont le kutatásaiból?

- Racionalizáció ide vagy oda, adott szabakat mindig jobb híján használunk, fogalmaink pedig az egyetemes lét szempontjából közömbös, véletlenszerű világértésünkből való. Számunkra a világ kizárólagos elgondol-

hatásának kulcsai ugyan, de a világ rajtuk túl van, és bizonyosan kisiklik szorításukból. *Megismerésünk viszonylagos.* Mélyebb megértésünk pedig gyakran kifejezhetetlen úgy, hogy egyúttal ki is állja egy formális igazolás próbáját. Szavakkal végzett műveleteink eszerint csupán egy racionalista hagyománynak nevezett kultúrjátékon belül értelmezhetők.

Szakmai létemben gyakran megéltem, hogy az ember fél az úrtól, a bizonytalanságtól. És hogy ennek zavaró hatását elkerülje, biztosnak tetsző ál-létet épít maga köré. Ilyen az emberi tudat, és ilyen fogódzók (társadalmi küzdelmeinkben pedig ellen-fogódzók) az *ideológiák* is. Mindez, mint a korallsziget. Akár repülőtér is épülhet rá, noha nincs semmi alatta, csak a víz. A jog mint döntési minta is ilyen bizonyosságteremtő eszköz, és minden jogi kultúra elsődleges célja azon eszközök kifejlesztése, amelyekkel megóvhat bennünket a személyes döntés felelősségétől – még akkor is, ha csupán egy mechanikus mintakövetés látszatával tud szolgálni helyette. Ráadásul a jó jog – fedetten – mindig kettős szabályozással él. Például azt, hogy mi is a bármely jogügyletet megsemmisítő erkölcstelenség, sohasem határozza meg. Jól is teszi. De látnunk kell, hogy ezzel erős fegyvert hagy a bíró kezében, hiszen a törvény csak tipikus

helyzetekről szól részletesen, miközben minden egyebet elvileg szabad bírói mérlegelésre bíz.

- Ilyenkor viszont, ha jól értem - a bíró megítélésétől függően -, két hasonló atipikus esetben akár különböző döntések is születhetnek.

- Igen, de erről szól a hermeneutika, vagyis a közösségitől a személyes megértésig ívelő társadalmi összetettség.

A mindennapi életben a cselekvéshez szükséges biztonságtudatunk általában megvan. Miért? Nem mintha a biztonság ott ólálkodna köröttünk, hanem annak köszönhetően, hogy közösségben élünk, melynek minden mozzanata interakció: folyamatos szocializáció és edukáció. És egymással folytatott kommunikáció. Folyamatosan egymásnak visszajelző, viszonylagos bizonyosságainkat megerősítő közös létben tartjuk fenn magunkat/egymást abban, ami egyébként a létbe merő kivetettség lenne, fenyegető űr, jelentésnélküliség csupán. Társadalmi közösséget teremtő intézményes eljárásainkat is e nem szűnő kommunikációban konvencionalizáljuk újra. Ráadásul kiderül, hogy a szavaknak, amiket használunk, önmagukban nincs jelentése. Egy elődeinktől örökölt hagyomány tulajdonít csupán számukra jelentést, amit gyakorlatunkban továbbfejlesztünk. Éppen megélt folya-

matos emberi gyakorlatunk folytonosságérzete az, ami megélt életünkben a biztonságérzetet megadja – hiszen azonos hagyományrészeseként kommunikálunk egymással: aktualizáljuk saját helyzeteinkben, megerősítve magunkat benne.

- A kodifikáció mint társadalmi történelmi jelenség című munkája 1979-ben jelent meg, egy erős évtizeddel a rendszerváltozás előtt. Hogyan élt ez idő tájt a kutató mint magánember?

- Reménytelenül szegényen. Az Akadémiára fehér ingben, nyakkendőben, zakóban kellett járnom, miközben jövedelmünk alapvető családi szükségletekre is alig volt elég. Ezzel együtt tápláltam magamban annak tudatát, hogy kiváltságos kaszt tagjai vagyunk, hiszen egész életem azzal telik, hogy tűnődhetem világunkról.

Sok év múltán kezdett fiam már nagyobacska lenni; roppant erőfeszítéssel ekkor befizethettem egy Trabantra. Nyáron felforrósodó lakásunkból menekülve elkezdhattuk hát járni az országot. Minden hétvégen felpakolva kirándultunk a Bakonytól a Mátraig. Persze sok gond akadt a Trabanttal. Akár egy út is ritkán volt befutható az ékszíj vagy ventilátordobpánt szakadása nélkül.

- 1981-ben jelent meg a Gyorsuló idő jó nevű, mert izgalmas és olvasható esszéket kí-

náló könyvsorozatában A jog helye Lukács György világképében című műve. Lukács György a szocializmus megemészthetetlen – állandó bíráló hangjáért marginalizálni kívánt, de keményen megkerülhetetlennek maradt – idolja, akire bolsevik tekintélyként hivatkoztak, ugyanakkor reformgyanús iskolába tömörült tanítványai voltak. Pártunk és kormányunk elhatárolódni próbált tőle, miközben udvara „Lukács elvtárs” tekintélyéből merítette erejét. Az ön könyvének tárgyalásmódjából folyvást valamiféle finom kritikát vélek kihallani. Talán tévednék?

– Gyakorlatilag trójai falóként használtam a kései Lukács ontológiai kategóriarendszerét ahhoz, hogy egy saját jogelméletben szintetizálhassam mindazon belátásokat, amiket másfél évtized kutatómunkája nyomán megfogalmazhattam a jogról.

Peschka egyszer nem túl kedvesen a fejemhez vágta, hogy amennyiben Szabó ekkorra nem veszíti el maradék szeme világát, bizonyosan kirúg az Intézetből. Nos, talán... Mégis, rengeteg előtanulmányát ő sem kifogásolta, pedig alig volt benne állítás, amely megegyezett volna azon tételekkel, amiket hivatalos jogelméleteink vallottak. Számos külföldi bírálója közt pedig ott voltak a korszak híres nyugati marxistái, köztük a Lukács-összkiadás komoly professzori teljesítményű

német szerkesztője, aki már beleolvasta egy olyan későbbi felismerés (az *autopoiesis*) magját, ami csak közel egy évtized múltán kezdett tudatosodni bennem, immár ausztráliai tanulmányaimkor.

Ebben a könyvben azt állítom, hogy a jognak léte van, de ez ismeretelméletileg nem értelmezhető. Ez már önmagában szakítást feltételezett Peschka Vilmossal, hiszen ő alapvetően – a lenini visszatükröződési elmélet jegyében – megismerési tárgyként kezelte a jogot. Szerintem viszont vannak logikai formába tetszőlegesen öltöztethető „*mesterséges emberi konstrukciók*”, mint például a játékszabályok. Amik szituációfüggők, mert csakis azáltal vannak, hogy kimondattak. És mert tetszőlegeseek, eleve nincs igazságértékük. Nem egy tőlük független létezőt írnak le, hanem egy vágyott állapotot rögzítenek mintaként.

Második állításom az volt, hogy míg Engels úgy vélekedett, hogy *a jogászok normativista világképe* (miszerint mintha normák generálhatnának társadalmi viszonyokat) hamis ideológia, saját válaszom szerint ez a jog nevében kimondott bármiféle döntés igazolása csupán. De nem valami kívülről, eshetőlegesen a jogra akasztott formaság, hanem maga az adott jogként létezés része, ontológiai összetevő.

Lukács kifejtéséből ráadásul az is levezethető volt, hogy a *formalizmus* a jogi játék része: ha talárt hordunk, nem egyszerűen azt fejezzük ki, hogy az állam bírójaként „szolgálatba helyeztük magunkat”, hanem azt is, hogy személyességünk ezzel eltűnt, tehát nem saját meggyőződéssel és felelősséggel beszélünk többé, merthogy – Montesquieu találó kifejezését átvéve – immár a Magyar Népköztársaság törvénye fog szólni ajkunkon keresztül.

Filozófiailag kifejezve így semmi sem saját szerepét játssza a jogban, hiszen formalizmus hoz létre benne minden következő lépést.

Valójában a jog lényege a felek közötti *közvetítés*. Nem saját értékrendet akar ráépíteni a társadalomra, hanem a társadalomban érvényes játékszabályokat formalizálja, kényszeríti rá a felekre. Ennyiben eleve mediációs a szerepe. De annyiban is, hogy csak annyiban kifejlett a jog, amennyiben egyik fél sem uralja, hanem valahol közöttük ott leledzik. II. János Pál erősítette meg, hogy a jog minden értéke önállótlan, hozott, a közösség létcéljaihoz képest csupán eszközjellegű. Tehát fétisként szolgáló hívószavaink – ‘jogállam’, ‘jogbiztonság’ – instrumentumok csupán. Nem arra valók, hogy alapértékek tagadtassanak meg a nevükben.

- Szó esett az imént antisztálinizmusról, leninizmustól mentes marxizmusról. Mit üzen egy ilyen ideológia a mának?

- A „valóságosan létező szocializmus” bukásakor úgy ítélt meg, hogy csak korlátozott jövőbeli lehetősége van a marxizmusnak, ha egyáltalán megéri a XX. század végét. Izgalmas most látnom, hogy jól jelöltem meg ilyen területeket, például az ún. *nagyszervezeteket*, amikor egy állam, többségi nemzet, avagy globális gazdasági-pénzügyi szerveződés gyakorol olyan túlhatalmat, amellyel elnyomja, önálló létre képtelenné teszi/teheti az érdekeit keresztező maradék emberi közösségeket.

A marxizmus kimunkált bizonyos fogalmakat, hogy le tudjon írni folyamatokat, s ezek minden jellemzés őstípusává váltak. Ilyen a *nembeli lényeg*, vagyis a voltaképpeni emberi, amelynek kifejléséről s eközben lehetséges változásairól szól az egész történelem; ilyen a *tárgyasítás*, *eldologiasodás* és *elidegenedés* hármasa, amely nélkül nem írható le immár az emberi tevékenység, hiszen az elsővel hozza létre második természetként önmagát az ember, a második fejezi ki intézményeinek önállósulását, a harmadik pedig az állandó – s ezért tudatosan kerülendő – veszélyforrást. Merthogy létrejöhetnek helyzetek, amikor az ember szolgálatára általunk

alkotott teremtmények (gondolhatunk akár magára a pénzügyi világrendszerre is) az ember kibontakozásának szolgálata helyett elnyomó hatalomként lépnek fel vele szemben. Nem természetfeletti hatalmak, nem valamilyen szükségképpeniség támad ilyenkor az emberre, hanem önmaga.

- *Milyen volt Lukács-feldolgozásának a hivatalos visszhangja?*

- Az úttörésnek kijáró visszhang erősítette meg bennem, hogy ha egyszer nem-demokratikus társadalomban adatik meg élnünk, a legjobbat akkor tesszük, ha adott kereteken belül küzdünk modernizációnként. Mert ha tudatformálással s intézményi lépésekkel további determinánsokat ékelünk a zajló folyamatok közé, amik kellő tervezés/pozicionálás esetén a maguk hatásának megtöbbszöröződésére is képesek, úgy kellően következetes tervezéssel egy csendes reform eszközei is forradalmihoz közelítő változási folyamatokat generálhatnak – akár a szocializmus egyébként diktatórikus feltételei között.

- *Azt mesélte, hogy a marxizmus gondolkörében kutatásait ez idő tájt be is fejezte, ugyanakkor még 2009-ben is tartott előadást Lukács filozófiájáról, illetve a marxizmusról. Írt is egy tanulmányt A Dél keresztje alatt címmel, amelyben azt fejtegeti, hogy a vilá-*

gon ma is vannak feszült helyzetek, amelyek megválaszolásában sokan változatlanul megoldásnak érzik a marxizmust...

– Igen, néhány éve Brazíliába hívtak meg egy Lukácsot tisztelő marxista/kommunista frakció, hogy nemzetközi konferenciájuk bevezető előadását éppen én tartsam. Én csak reményt közvetíthettem számukra, ami még egy proletárdiktatúra gúzsba kötött békaperspektívájából is pislákoló fényt nyújthatott.

– Mi jut eszébe legelőször, ha a magyar szocializmus idején eltöltött aktív kutatói évtizedeire gondol vissza?

– Személyes dilemmám ma az, hogy a patriotizmus iránt közösségileg vállalható vonzódást, a nemzetszolgálat vágyát intenzívebben élhettem meg akkor, mint manapság. Ma rosszabbnak látom a tudomány helyzetét. Már a gondolat sem érdekes. S amióta a nyugattól rettegett agresszív szovjethatalom eltűnt, mi is fokozatosan egyre érdektelenebbek lettünk.

– Hogyan fogadták Nyugaton, hogy ön a szocialista jogfilozófia jegyében a megszokottól meglehetősen eltérő nézeteket vall?

– Észak-Olaszországban a fogalomról mint fikcióról beszéltem, mire őszinte megrökönyödéssel rákérdeztek, vajon szabad-e nekem ilyeneket mondanom a vasfüggöny mögött. Hasonló meglepetés volt a madridi vi-

lágkongresszus – még Franco uralma alatt –, ahol egyenesen vágyódással hallgatták állítólagos marxizmusomat, dicsérve annak izgalmát.

A Yale jogi karán egyszer elnököltem egy kisebb vitán, amelyen professzoraik nagy garrral bizonygatták, hogy a Szovjetunió nemsokára Amerikává válik. Én viszont azt bizonygattam nekik, hogy a Szovjetunió még Magyarországhoz képest is több mint évszázados fáziskésésben van, jogi szövegei pedig merőben ideológiai lózungok, amik semmi másról nem szólnak, mint egy tetszőleges formába öltöztetett diktatórikus érdekérvényesítésről. Erre megkérdezték: *Történelmi determinista az úr? Mert akkor nem méltó klubunkhoz.*

– Két évvel az amerikai út után átrepült Tokióba, egy világkongresszusra. Jogfilozófusként mit tapasztalt a világ túlfelén?

– A japán ember nem él jogaival, mert ez önimádat lenne. A Szent Ágoston-i szeretetáradás ősi *archetípusát* éreztem bennük figyelmük és előzékenységük kapcsán; jogfelfogásuk is inkább egyébkénti jószándékot támogató.

– Mit értett ön a szocializmus jognélkülisége alatt, amiről egy másik, edinburghi előadásán 1989-ben beszélt?

– Rendszerszerűen kimutatattam, hogy a jogi igazság pártérdek szerint működik, arra is jogtechnikai megoldást találva, ha éppen a felelősség alól kell kibújni. Egy ontológiai helyzetről beszéltem, amelyben a jog közvetítő funkciója elenyészik, és álruha marad helyette, amibe a mindenkori történést beöltöztetik. A szocialista jog tehát egy csökkent állapot. Hiszen ha itt állunk a társadalomban, én az *A* térfélen, te a *B*-n, ugyan hol kell állnia a jognak? Kettőnk között! Középu. Mert a jog közvetítés, bírója pedig egy, a szóban forgó konfliktustól független személy.

– ***Közben gyarapodik az életmű, 1992-ben jelenik meg A bírói ténymegállapítási folyamat természete című munkája.***

– Nyelvanalitikai eszközökkel próbáltam értelmezni, hogy vegytisztán sem tényekre irányuló *megismerő* művelet, sem a jogrendszerből az általa feltárt tényekre alkalmazható jogtételezéseket kiválasztó *logikai* művelet valójában nem zajlik. Ehelyett állandó kölcsönös reflektáltatás a norma- és a tényvilág között. Ami pedig hivatalos indokolásként kíséri majd az ítéletet, az pusztán utólagos igazolás. Ezért a jogban végső soron minden tényszerű.

Ezért mondhatjuk, hogy a jog egész vállalkozása az ember mélylélektani biztonságigényének pótszere. Miközben az emberi világ

sztochasztikus (valószínűség-alapú) mozgásokból épül, és ezért alapvetően bizonytalan.

- Hogyan alakult végül is családi élete és biztonsága?

- Próbáltunk végleges lakásmegoldáson tűnődni, hiszen már Réka lányunk is nagyobbodott. De gyötrelmesen alacsony fizetéssel lehetőségeink korlátozottak voltak. Egyik barátom hozta a hírt, hogy Zugligetben, a Libegő felett, az amerikai nagyköveti rezidenciával szomszédosan társasház épül. Beleugrottunk. Attól kezdve persze még nagyobb problémák gyötörtek: a semmiből kellett pénzt előteremtenem. Ezért még sokáig takaréklángon kellett élnünk.

Országos Széchényi Könyvtár

NEM KÖZÉPISKOLÁS FOKON...: ELTE ÉS BIBÓ KOLLÉGIUM

– Munkásságában a kutatás és publikálás mellett jelentős szerepet játszott a pedagógiai munka. Tanított az egyetemen és a híressé lett Bibó Kollégiumban is.

– Fiatal egyetemi oktatóként úgy éreztem, a világ legnagyobb dicsősége, ha tanári pódiumra léphetek. Feladatom a gyakorlatvezetés volt, aminek alkalmain saját programomat valósítottam meg. Antall József Gyuri fia emlékeztetett, hogy szeminárium hallgatómként mennyire élvezte az egykori közös vitákat.

– Mit szeretett volna a következő jogászgenerációk fejében elültetni?

– Friedrich Hayek egyik kisesszéjében saját vívódást ír le arról, hogy ki is ő valójában. Van, aki mintegy szivacsként szívja magába a tételes tudást, így bármire tudja a választ, mindig mindenben biztos. Mégis elfeledi az illet az utókor, mert soha egyetlen önálló gondolata sem volt. Ezzel szemben neki sohasem voltak kész válaszai, de egész életében küzdött azért, hogy megértsen valamit.

Ezen egyetemi tanítványi kör emlékezetes szereplője volt Nagy Gábor Tamás, ma a Várkerület polgármestere. Hasonló kaliber volt Szalai Péter, ma alkotmánybíró. Leginkább

közeli kollégává lett Szájer József, aki hatalmas olvasottsággal tudott problémázni dolgok felett. Orbán Viktorban pedig az volt lenyűgöző, ahogy néhány keresetlen szóval legösszetettebben eltérő vélemény sorokat is néhány elvre redukálva képes volt visszahelyezni valaminő rendszerezett formában egy alapstruktúrába.

- *Mennyivel adott többet a Bibó Kollégium, mint maga az egyetem?*

- Az általam tartott foglalkozásokat nagyra becsülték, hiszen tömött teremben hallgattak s jegyzeteltek órákon keresztül. Szabad voltam, de komoly a végtelenségig. Rendezett formában mindent elmondtam nekik, ami a jövő megértéséhez és megragadásához filozófiai és társadalomtudományi alapról segíthetett.

- *Pontosan milyen tárgyakat tanított nekik?*

- A mai napig őrzöm azt a néhány lapot, amelyre felvázoltam egy tudományfilozófiai/tudomány-módszertani tanmenetet, paradigmáink köré építve.

Amikor hírt kaptam tőlük, hogy pártot alapítottak, saját élettanulságokat beleszöve próbáltam őket meggyőzni arról, hogy ha akaratukkal, felkészültségükkel egy új Magyarország szellemi vezetői lehetnek, úgy ez kötelezi is őket, hogy lépéseiket kellő óvatosság-

gal készítsék elő. Mert sürgősen egy közvetlen hatalmi ütközés.

- Hogyan alakult kapcsolatuk ezt követően?

- Új fejezet akkor kezdődött, amikor elvégezve az egyetemet Szájer ott maradt nevelőtanárként. Ekkor már Soros-pénzzel gazdálkodhatott. S ekkor bukkantam az Akadémiai Könyvtár kéziratárában őrzött Bibó-hagyatékban egy nyersfordításra. Hans Kelsen *Tiszta jogtan* című alapműve volt. Rögtön megbeszéltem Józsival kiadását. 1988-ban jelent meg, az ehhez általam alapított *Jogfilozófiák/Philosophiae Iuris* sorozatának első köteteként. Sorozatszerkesztő: Orbán Viktor és Szájer József.

- Olvastam egyik tanulmányában már erről a – ahogyan ön nevezi – jurispathiáról. Arról, hogy az emberek már leginkább pizslicsáré ügyeiket sem képesek ügyvédek nélkül intézni. De a hivatal sem áll szóba azzal a polgárral, akinek igazsága kézenfekvő ugyan, mégis, ha nem tudja az eljárásrendet vagy nincs kijárója, akkor semmire sem megy. Ugyanakkor egy háromszoros gyilkos pere akár évekig elhúzódhat merőben formai hibák miatt. Miért hagytuk, hogy a jog ennyire eluralkodjon fölöttünk, hová tűnt a józan paraszti ész?

– Az amerikai dolláron az *Istenben a bizalmunk* jelszó olvasható. De mai kultúránk minden történelmi tapasztalatot megtagadva a jogot önálló hatótényezővé emelte. Szerintem ez ki nem mondott jajkiáltás, nyomorúságos pótszer *Az Isten meghalt!* nietzschei kijelentése után. Mára a jog lett a mindenható: elvehet életet, férfit nővé alakíttathat, szexuális zaklatás miatt pereltethet öccsét megpisiltető négyéves kislányt.

– ***Ön szerint hol a jog helye egy egészséges emberi közösségben?***

– A jog előtt ott kell lennie a mindennapi gyakorlat moralitásának, hiszen a jog mindig csak szélső határokat jelez. De a jogban sem szilárd semmi sem, noha maga is tárgyasít egy üzenetet szöveggént vagy jelként. Ám persze nem ez az objektiváció szólal meg, hanem a nevében eljáró. Vagyis az egész *jog* nem más, mint konvencionalizált közösségi rítus. Csakhogy a konvenciók változnak: minden nap új szituáció, s folyamatosan zajlik *újra*konvencionalizáció.

Ha a józan értelem kivész a jog mögül, akkor felüti fejét az az amerikai elmebetegség, amely már a ceruzaelemre ráíratja, hogy *nem étel, ne edd meg!* Mert pénzcsináló jogásza megpróbált egyszer hasznot húzni abból, hogy egy hülye lenyelt egy elemet. A *jurispathia* a jogba vetett bizalom irracionálitása.

KORMÁNYMŰKÖDÉS KÖZELRŐL: MINISZTERELNÖKI TANÁCSADÓ

– A rendszerváltozás idején ön saját TEMPUS-programot vezet, konferenciákat rendez, könyveket ír és írat, utaztat, korszerű eszközöket szerez egyetemének. Ugyanebben az időben lett Antall József miniszterelnök tanácsadója is. Azt mondta valaki önről, hogy bár évekig volt a miniszterelnök munkatársa, alapvetően Antall-kritikus...

– Antall József jelenség volt. Naponta megújuló élmény volt a közelségében lenni. Minden olyan értekezlet, beszélgetés, amin ő is részt vett, szellemiségben megemelődött. Nemcsak főnökünk volt, akit szolgálunk, de intellektuálisan is igazodtunk hozzá.

A dolog másik oldala viszont, hogy Antall József túlságosan is átélte Bibó Istvánnak azt a II. világháború utáni koalíciós vajúadásban fogant üzenetét, hogy nem kapitalizmus és szocializmus közötti választást kellene először kierőszakolni, hanem politikai kultúrát újraalapozni. Én viszont úgy gondoltam, hogy most, a kommunizmus összeomlása után, nekünk elsődlegesen és gyorsan a rendszerváltás sikerét kell biztosítani, végleg elvágva azokat a szálakat, amik visszarángathatnak bennünket egykori elnyomóinkhoz. Ezt vi-

szont nemigen lehet konszenzusos úton megtenni. Ha összeomlott az a rendszer, amely gyarmati kiszolgáltatottságban tartotta Magyarországot, akkor *radikális váltás* szükséges.

Úgy véltem, az ország többnyire nem pénznek van híján, hanem vezérlő gondolatnak, pozitív víziónak.

– **Miként kezdte?**

– Amikor 1990-ben hazajöttem Brüsszelből, nemzetközileg ismert, sokat publikáló tudós voltam. Úgy gondoltam hát, eljött az ideje annak, hogy amennyiben a kommunizmus az ideológiai hűséget preferálta a szaktudással szemben, akkor most a szaktudásé legyen a primátus. Visszahúzódtam hát az Intézetbe és csináltam a dolgomat tovább.

Először mégis abban buzogtam, hogy az általam tisztelt és erőszakkal megszüntetett folyóiratot, a *Választ* valahogy újraélesszük. De nekem otthon megvolt a *Magyar Szemle* csaknem teljes sorozata is. Barátaim egyre lelkesebbek lettek, magam pedig már a *Magyar Szemle* leendő könyvsorozatán munkálkodtam. Javaslatok tömegét fogalmaztam meg, hogy mit kellene újra kiadnunk, a világ különböző sarkaiban élő híveinket milyen publikációkra kellene fölkérnünk azért, hogy a világról alkotott képünk fehér foltjait eltüntethessük. El kellene végre valakinek monda-

nia nekünk, hogy a rajtunk kívüli világ hogyan működik, és milyennek látszunk mi távolról, s mit tegyünk, hogy előrébb léphessünk.

A *Magyar Szemle* terve akkor kezdett valóssággá válni, amikor már Antall József tanácsadója voltam; kézbe vehető folyóirat pedig akkor, amikor kormányidőnk a végéhez közeledett. Igaz, közben a sajátoménak hitt általam előterjesztett gondolat hiteles tolmácsolóra és megvalósítóra Kodolányi Gyula személyében lelt.

- Önt az új politikai közegben az országért, a népért való cselekvési vágy irányította a politika területére. Ez a cselekvési vágya az MDF-ben realizálódott, méghozzá a külügyi, majd a jogi bizottságban. Mi predesztinálta erre a feladatra?

- Visszatértemkor felkerestem Sólyom Lászlót, barátként is az akkori MDF egyik előkelőségét, hogy lenne-e mód bármiféle gyakorlati szerepjátzásra, de csupán egy elhalt albizottságba javasolt. Az MDF-központ viszont a kormányzati pozíciókba tülekvéssel kiürült. Először a külügyi bizottságban volt szükség rám. Rövidesen angol területi felelős lettem, majd elnökségi tag. Egyre több időt töltöttem a Bem téren, és személyes kapcsolatba kerültem országos vezetőkkel, szellemi emberekkel. Például Halzl Józseffel, aki a

Magyar Villamos Művek vezérigazgatója volt, majd a Rákóczi Szövetség alapítójaként máig szervezője. Ha Lezsák Sándor megérkezett, vele is beszélgethettem. De Csengey Dénest is megszerethettem.

- Sokan megerősíthetik, hogy a szabad Magyarország első vezetői tisztességes, becsületes emberek voltak. Mégis, legtöbbjüknek fogalma sem volt arról, hogy miképpen működik a hatalom technikája, s mit és hogyan kéne csinálniuk...

- Ez igaz, és Antall József sem volt kivétel. „Vak vezet világtalant” – ezzel a biztonssággal történt minden. Ha Magyarországnak olyan vezetői lehettek volna, mint mondjuk Csehszlovákiának, tehát gazdaságban járatosabbak, privatizációban körültekintőbbek, a régi rezsim hagyatékával szigorúbbak, ma talán más körülmények közt élnénk.

1991 elején a miniszterelnök létrehozott egy „jogtalan előnyök” vizsgálatára rendelt bizottságot, de ez hamvába holt kísérlet maradt. Én erőltettem csupán egy jogilag releváns ítélet kimondatásának szükségét. Kifinomult lelkű kollégáim szerint azonban vagy vállaljuk a jogfolytonosságot a múlt rezsimmel, de akkor az mindenre kiterjed; vagy megtagadjuk azt, de akkor semmi sem marad a régi jogállapotokból érvényes. Persze ez hamis alternatíva volt, az azóta megszo-

kott kibúvó jogászérvelések riasztóan primitív előpéldánya. A bizottság állásfoglalásának hangvételét mégis Schlett István bölcsessége adta meg: *A régi és az új rend majd egymáshoz csiszolódik, mint Erdély patakkövei...* Hiába éreztem ezt egy mérföldkő rossz átugrásának, tudósainktól többre nem telt.

A taxisblokádnál idején zugligeti lakásunkból két óra alatt besétáltam a Bem térre, ahol a jogi bizottságot vezető Kelecsényi Erzsébet és két jogászbarátom társaságában megvitattuk a helyzetet. Megfogalmazva véleményünket elvittük Pálffy G. Istvánhoz, a televízió Híradó-főnökéhez. Este 20:20-kor országos hírré nemesedett az MDF jogi bizottságának állásfoglalása, mely az addig *'polgári engedetlenség'* gyanánt fölfogott cselekményeket *jogellenesnek* minősítette.

Másnap reggel kézhez vehettem Kőszeg Ferenc *Bűncselekmények és bűnök* hangzatos címével a *Beszélő* négyoldalas különkiadását, amelyben mi lettünk az „erkölcstelen hatalom képviselői”. Mert azt is kifejtettük: azokat a pártokat, amelyekre rábizonyosodik, hogy törvényellenes cselekedetet pártfogolnak, az ügyészség feloszlathatja. Márpedig a jelen felbujtóit bíróság elé kell állítani. Miközben tehát Parlamentben rekedt képviselőink tehetetlenül sodródtak az eseményekkel, mi a Bem térről megszabtuk e drámai

helyzet scénárióját, és ezzel elérte az ország, amit elérhetett.

Tudniillik a 'polgári engedetlenség' kifejezést emlékezetes pizsamás interjújában Antall József miniszterelnök használta, szerencsétlen módon, hisz e minősítés csak a felkorbácsolásban érdekelt SZDSZ-stilizáció volt. Írásbeli állásfoglalásomat sikerült hozzá időben eljuttatnom a Kútvölgyi Kórházba, s ez változást hozott.

- Címkézések, egy kettéhasadt társadalom vádaskodásai kísérték a kormányzat minden lépését...

- A modern politikai küzdelmek javarészt nyelvi, a köznyelvért folytatott küzdelmek. Kiéi a sikeres hívószavak, amikkel megvívható egy háború? Liberális barátaink pozíciót veszítettek azzal, hogy a FIDESZ a *polgári* jelzőt kitalálta magának. Ők viszont már korábban kisajátították maguknak a *liberális* szót, Kossuth és Széchenyi jelzőjét, akiktől persze mentalitásuk mindig is távol állott.

A politikai árkok léte eleinte még nem volt egyértelmű. A Soros Alapítvány ösztöndíjára például magam javasoltam Orbánt és Szábert. Még az akkoriban szélsőbalos-anarchista *Magyar Hírlaphoz* is magam vittem taxis-blokáddal kapcsolatos cikkemet, a *Hír szent, a vélemény szabad!* rovatához. Gádor Iván rovatvezető elolvasta, belenézett képembe, és

rám förmedt: *Ki maga? És mit gondol magáról? Mi majd eldöntjük, hogy mi is volt a taxisblokádnak, és az az lesz attól függetlenül, hogy mit firkálnak erről tudósocskák...*

- És a régi apparátus valóban nem tett keresztbe önöknek?

- Mi magunk kormányvesztést predesztinálónaként fogtuk fel a médiaháború megoldatlanságát, s ezért állandóan írásbeli anyagokkal bombáztuk a miniszterelnököt. Erre föl hívott, és bár partneri kedvességgel, mégis kikérte magának, hogy őt cselekvésre ösztökéljük. Majd kijelentette: *Éppen az lenne a feladatotok, hogy jogilag járható utat javasoljatok a megoldáshoz.*

Merthogy a miniszterelnök csak jogilag százszázalékosan megalapozott lépéseket volt hajlandó megtenni. Márpedig háborúban nem csak a műzsák működnek kicsit másként... Antall rigorózan fogta föl lépéseinek határait, jogi kockázatra nem volt hajlandó, ezzel pedig állandósultak békétlen, csakis az ellenzéknek kedvező állapotok.

- Miként értékelné tanácsadói körben eltöltött idejét?

- Először talán az igazságtétel problematikáját említeném. Meggyőződésem volt, amit rengeteg nyugati barátom osztott, hogy jogtagadó arculatában a kommunizmus jogfolytonosságra nem tarthat igényt. Tehát el-

évülés nincs, felelősségre vonásnak viszont helye van. Zétényi Zsoltot éppen azért támogattam, mert törvényjavaslatuk is ezt a filozófiát követte. S ezért javasoltam Antall miniszterelnöknek: kérjen föl jeles külföldiek-ből álló nemzetközi testületet, ellensúlyozandó a baloldali elit állandósult szellemi nyomását. De nem találtam kellő meghallgatásra.

Egy másik kísérlet a *CD-ROM Hungary* volt. Előterjesztés, majd a miniszterelnök megbízza Pungor Ernő tárca nélküli minisztert, hogy e program kormány szintű képviselője legyen: hozzon létre bizottságot, s a munkát kezdje meg. Ti. digitalizáltuk volna a Magyarországot illető teljes angol nyelvű könyv- és tanulmányi anyagot a készülő Nemzetközi Vásár jegymellékleteként. Ám operativitás helyett Nemeskürty tanár úr például végig azon morfondírozott, hogy miért ne írhatná újra a magyar filmtörténetet és miért ne vihetne bele filmrészleteket; a maradék idő így csak vitákat, de nem eredményt gerjesztett.

Bíztam benne, hogy legalább a magyar akadémiai s egyetemi élet fog új alapokról indulni, valamiféle szűrés és megtisztulás útján. Tény, hogy Pungor Ernő teli aktatáskával jött haza Németországból, anyagokkal, hogy miként birkózott meg e feladattal a nagy szomszéd. A kultuszminiszteri székben András-

falvy Bertalant követő Mádl Ferenc azonban már nem lett ebben partner.

Sikeres vállalkozás volt viszont a Pázmány Péter Katolikus Egyetem ügye. A Kopp Máriáék által létrehozott Katolikus Egyetemi Alapítvány már a Boross Péter belügyminiszter-től biztosított piliscsabai Habsburg-birtokon épült kaszárnyának *campusként* felhasználásával számolt; ám ez az elképzelés lényegében szociális munkálkodásra készítette volna föl hallgatóságát. Antall Józsefet dühítette az elgondolás kisszerűsége, s arra ösztönzött, hogy intézményesíttessék újra a régi fővárosi Pázmány Péter Egyetem katolikus szellemisége. Nekünk viszont meggyőződésünk volt, hogy több a tét, mint egy új felsőoktatási intézmény: egyszerűen a magyar nemzetstratégia részéről van szó. Arról, hogy az új, hívő generációknak biztosítsunk megszakíthatlan utat a bölcsődétől a legmagasabb edukációs szintig, amelynek közegében az intellektus otthonos sérületlenséggel tud fejlődni, a katolikus kultúrhagyomány pedig társadalomtudományban is újra megfogalmazódni.

– Katolikusként a felesége hagyománykövető református. Befolyásolta ez munkájában, gondolkodásában?

– Hosszú évtizedek során, amióta együtt élünk, megismerhettem a református mentalitást. Kutatásaimban – amennyiben azok te-

ológiai előfeltevések – a katolikus kultúra hagyományaiból indulok ki. A hit intézményesedését illető antropológiai megértésben ugyanakkor nyilván másként megvilágító erejük a jellegzetesen protestáns tapasztalatok.

A katolikus egyetem alapítása körüli időkben megfogalmazódott bennem, hogy ugyanezen nemzetstratégia részeként a reformátusságot is érdemes lenne egyetem alapítására ösztönözni. Miniszterelnökömtől engedélyt kértem arra, hogy a négy magyarországi református püspököt felkeressem. Első utam Hegedűs Lóránthoz vezetett. Értekezleteikre, ahol a hazai reformátusság intellektuális képviselőivel vitatta át a terveket, mindig meghívott és szót adott. A többség éppen kritikus volt, merthogy történelmi bölcsességük szerint a reformátusok úgymond nem iskolákat építenek, hanem *collegyumokat*, ahol napjaik többségét töltik a fiatalok.

– El tudnám képzelni, hogy a tudomány berkeiben szocializálódottként mint kormányfőtanácsos is tudósként viselkedett...

– Mindenesetre volt alkalmam eltűnődni a tudomány hasznán. S úgy tűnt, hogy a tudomány leginkább társadalmilag közvetlenül nem hasznosítható kérdésekkel, például önmagával szeret bíbelődni.

– Gondolataik eljutottak-e mindig valamilyen formában Antall Józsefhez?

– Miniszterelnököm minden kérdés kapcsán szinte rögeszmésen az iránt érdeklődött, vajon jogilag rendben van-e az adott dolog. Én nem bármiféle korlát szükségességét tagadtam, csak azt, hogy rutinválaszokra épülhetne egy jogállamiság. *Bibó-szindrómának* neveztem, hogy egy valaha más feltételek közt más problémákra született választ görcsös univerzalizálással eltérő feltételek között felmerülő új problémára akarunk ráhúzni.

Erőfeszítéseim sorsát illetően ironikusan jellemző, hogy az első szabadon választott kormány bukását követően egy alkalommal Sólyom László triumfáló arckifejezéssel odavágta nekem: *Nehogy azt hidd, hogy az Alkotmánybíróság megtorpedózására tett kísérleteid Antallnál egy pillanatig is sikerrel jártak, mivel feljegyzéseid másolatát Antall postafordultával rögest megküldette nekem!*

– ***Tanácsadóként nem kevésszer megfordult külországokban...***

– Legemlékezetesebb számomra egy 1991 nyarán Washingtonban tett látogatás alkalmával az egyesített vezérkarok főnökével a Pentagonban történő találkozás. Colin Powell sugározta magából a protestáns szellemet, egyszerűséget és lelkiismeretet. Miniszterelnökökre gondolva azt kérdeztem tőle, milyen mérlegelés után hajt végre egy fölülről érkező parancsot. Elgondolkodva ezt válaszolta: *Ha az elnök utasítana, hogy ilyen*

vagy olyan cél elérésére vessem be a hadsereget, csak egy dologért fohászkodhatnék istenemhez: adjon pár percet, órát, napot, amit lelkiismeret-vizsgálattal, a különböző lépések latolgatásával tölthetnék. Hiszen a fegyverek nyelvére lefordítva minden lépés kockázattal és sebesültekkel, halottakkal jár. Biztos, hogy amikor kell, az emberileg és szakmailag legvállalhatóbb parancsot adnám ki, de mégiscsak abban a tudatban, hogy nem tudnám, vajon az Egyesült Államok hőse kitüntetését vagy árulója büntetését nyerem-e el majd a jövődőtől. Aki államférfi, annak e kockázatot is vállalnia kell.

– Amerikai filmekből ismerős, hogy szerveik rendkívül egyértelmű és szigorú szabályok szerint járnak el, amiknek áthágásáért kemény felelősségre vonás jár. Ugyanakkor habozás nélkül megszegik ezeket a szabályokat, és akár a beosztott is letartóztatja főnökét, ha valamilyen ügyben úgy ítélik meg, hogy meg kell ezt tenniük a haza és a nép érdekében, merthogy ez az első számú kötelezettség, amely fölülír minden más szabályt.

– E kérdést élményszerűen megéltem Kanadában, a New York-i ikertornyok elpusztításának idején. Bjarne Melkevik barátommal a tévét néztem, percről percre figyelve az eseményeket, és rádöbbenem: senki sem kérdez jogászt. Politikusaik és egyenruhásaik egy-

öntetűek voltak: *A nemzet védelme az elsődleges. Van tennivalónk? Tegyük meg! Lehet belőle probléma? Reméljük, hogy nem. De ha mégis, akkor majd hívjuk a jogászt. Mert először tüzet kell oltani, utána lesz majd idő járulékos gondok megoldására. És ez nem jogi nihilizmus, hanem mesterséges civilizációtól még meg nem rontott egészséges emberi ösztön. A mi hozzáállásunk viszont neofita túlbuzgók önsorsrontása.*

- Mi volt az a gyakorlatilag ismeretlen Windsor Klub? Kik alkották, és mivégre?

- 1993-ban Roger Scruton, angol konzervatív gondolkodó keresett meg, közös stratégiai gondolkodásra kérve, hogy az MDF-kormány bukása esetén is biztosítható legyen a konzervatív-keresztény értékek politikai kontinuitása. Az MDF részéről a párttag Bába Ivánt és engem kooptált, akik Németh Zsolt és Mizsei Kálmán FIDESZ-képviselőkkel hoztuk létre a Windsor Klubot. Hamarosan visegrádi hálózattá lettünk, varsói, prágai, budapesti hivatallal, majd bukaresti és kijevei fiókkal, végül Szófia irányában is megindultan.

Mi a *British Tobacco* révén finanszírozó Jeff Carlson úrral és a brit konzervatív párt külügyi elnökhelyettesével üléseztünk, dolgozva a stratégián. Bizonyos, hogy nélkülünk a FIDESZ sem alakult volna azzá, amivé lett: polgári és nemzeti erővé.

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEMEN

– Milyen körülmények közt került sor a katolikus jogi kar létrehozására?

– Az Antall-kormány bukása után Zlinszky János megkeresett, hogy a PPKE jogi kart szeretne létrehozni, és számít rám az előkészítő munkában. Bizottságként gyakran fél napokra gyűltünk össze nála. Amikor már biztos volt, hogy 1995 őszén kezdhetjük a tanítást, egyetemünk első rektora, Gál Ferenc a leendő tanárok tiszteletére szentmisét celebrált kint Piliscsabán, s ekkor jött a meglepetés: Zlinszky egy teljes tanszéki személyzetet mutatott be nekem, mondván: *Őket szántam neked intézeted gyanánt!* Nos, emeritálásomig *Place of Excellence* elismertségig vezettem e nagy intézetet, és munkatársaimmal közös tanítványaink lettek a következő generációból kikerülő majdani tanártársak.

Lényegében a semmiből indultunk a Ménesi úton egy olyan házban, amelyben frissen már újra apácák laktak. Egy emeletet kaptunk, és a pinceéttermet. Utóbbi volt az előadóterem, előbbin pedig Zlinszky János és adminisztrációja működött, valamint én. Hétköznapijaimat ott töltöttem egy lényegében üres, hatalmas teremben, amelyben egy nagy,

amerikai típusú íróasztal volt középütt, rajta számítógéppel, ami éppen elég volt nekem. Ha kinéztem az ablakon, a Feneketlen-tó és a Szent Imre Gimnázium környezetére láthatam. Ha ebédelni mentem nagyszerű angol-ságú Gáll Emese titkárnőmmel, a Kertészeti Egyetem arborétumán keresztül sétálva közelítettük meg kollégiumuk éttermét.

A mi diákjaink ugyanazt tanulták, mint az állami egyetemeken, de gondosabban, a dolgok mögöttesét is megvilágítóan. Ennek jegyében bízta rám Zlinszky egy kilenc féléves kötelező elméleti-jogi program kidolgozását: ahogyan a hallgató halad előre, minden szintnek feleltessek meg bizonyos elméleti-jogi tudást. Szerintem a legfontosabb az, hogy a jogász a jogról magáról tanuljon meg gondolkodni. Ennek megfelelően a világ talán legigényesebb programja épült fel nálunk.

- Professzor úr katolikus egyetemi munkásságának egyik legszebb dokumentuma egy könyv, amely Előadások gyanánt A jogi gondolkodás paradigmái címmel jelent meg. Úgy hallom, hogy tizenhét év professzori és tanészévezetői működése rejlik ebben, melynek során mintegy tizenötezer hallgatót oktatott...

- Az ebben foglalt összegzés Bibó-kollégiumi előadás-sorozatommal indul. Művelődéstörténeti, filozófiatörténeti szintézis, mely egyfolytában vallatja a jogot. A végén kiderül,

hogy mi a *jog*: rituális viseletben, rituális viselkedéssel, a köznapiból kiemelt szavakba öntött verbalitás, amelynek kimondása lehetővé s igazolttá tesz a közösségben bizonyos cselekvést.

– ***Lehet dolgokat többféleképpen értelmezni?***

– Saját *kontinentális* kultúránkban a jogot szöveggként fogjuk fel, a jogalkalmazást szöveg alkalmazásaként. Komolyan vesszük hát, hogy minden döntés egy általánosabb jogi tételezésből ered, s ezzel logikai szükségképpeniségét emeljük piedesztálra. Angolszász területen viszont nincs helye a logikának. De nem azért, mert illogikus lenne, hanem mert az emberi viszonyokat összetettebbnek gondolják annál, semhogy előzetes szövegek logikai következménye alá rendeljék. A logikát elutasítja az *iszlám* is, nehogy logikai művelettel emberi gondolat az isteni fölébe kerekedhessék. A *zsidó* jog pedig öntudatosan vallja, hogy adott tétel s annak tagadása egyaránt megfelelhet Isten akarátának, amivel a nyelvet illető kételyüknek adnak kifejezést. Az európai kodifikált jog és a precedenshalmazra épülő angolszász jog között ezért a legfontosabb különbség az, vajon a szöveg megtestesíti, vagy csupán példázza a jogot.

A jog közös mű: mindannyian részesei vagyunk, felelősségünk is elodázhatatlan. Egy

hallgatóm egyszer megkérdezte: *Mondhatjuk tehát azt, hogy minden személytelenítően bizonyosságteremtő külcsínje ellenére a jog olyan gépezet, amelyben mégis ember rejlik?* Igen, e mégis fejezi ki a lényegét.

- Folyik a munka, épül az életmű, és kutatási, oktatási, politikai tapasztalatok alapján születnek újabb és újabb darabjai. Itt van például a Jogállami átmenetünk című könyve. Beszéljünk erről!

- Először angol nyelven látott napvilágot az Antall-éra után, majd magyarul is. Amikor már a FIDESZ-kormányzat tapasztalatain is túljutottunk, összeállt egy következő gyűjtemény, szintén magyarul és angolul, amelynek címében már mind a 'jogállami', mind az 'átmenetünk' után kérdőjel került. A legutóbbi kétharmados győzelmet követően *Válaszúton. – húsz év múltán* címen pedig újragondoltam az egész problémakört.

Jogállami átmenetünk címmel egyébként már indulásunkkor indítottam speciális kolégiumot, s ez közel harminc féléven át tartott. Lelkesítő volt, szabad, komolyan érvelő. Számos levelező hallgatóm az ország csücskeiből azért autózott fel hetente, hogy részt vehessen ezen a szemináriumon.

NÉHÁNY SZÓ ORSZÁGUNK ÁLLAPOTÁRÓL

– A Válaszúton – húsz év múltán című könyve meglehetősen lesújtó képet rajzol az 1990-től 2011-ig egymást követő kormányzatok munkájáról.

– Számomra még mindig példa az első világháborús háborúvesztést és a trianoni tragédiát követő céltudatos, dinamikus és erőteljes újjáépítés. Bethlen István és az egyetemalapító Klebelsberg Kuno miniszteri programja nyomán minden nyomor és válság ellenére felépült egy modern Magyarország. Magyarország ez idő alatt – a mai kettészakadtsággal szemben – nemcsak intézményteremtésben, de bélyegkibocsátástól a hivatalos papírok stílusán át az iskolai olvasókönyvek megformálásáig teljes stílus- és gondolkodásbeli egységet mutat, tehát egy nemzeti integritást szolgáló ideológia prioritását. Mint ha lényegében a mai napig ebből élénk.

Ennek hiánya számon kérhető minden egyes rendszerváltozás utáni kormányzatunktól, hiszen jobbára csak a hatalom és hatalomgyakorlás mindennapjait élték meg anélkül, hogy nagy ívű, *a nemzet egységesítésére alkalmas programjuk lett volna.*

Szakmámban az elmúlt húsz év adóssága a jog szerepének tisztázatlansága, a jogálművészmény mibenlétének megfogalmazatlansága.

Hiszen a jog olyan, mint *jéghegy az óceánban*. Csak a teteje látszik, túlnyomó tömege nem. Csak az, ami a *Magyar Közlönyben* megjelenik. Ám az, hogy egy ország merre halad, hogy ne legyen idegen nemzetek martaléka s ne essen szét közigazgatása, nem egyszerűen szabálykiadáson múlik, hanem a mögötte álló kultúrán. Ráadásul bármiféle megrengetésével is vigyáznunk kell. Hiszen bármely kialakult szabályanyag mögött évtizedek „belakása” áll; egy új szabályanyag viszont csak csontváz: nincs rajta izomzat, nincsenek rajta idegek; még nem él. Évtizedek kellenek, míg egy a nemzetet szolgáló élő közeggé tud válni.

A kommunizmus bukásával létrejött az Alkotmánybíróságtól tápláltan egy olyan éthosz, amely a *jogvédelem* mindenekfelettsége jegyében a nemzeti közérdek védelme helyett *az államot támadja*, mert benne látja azt a közös ellenséget, amivel szemben minden egyén jogosítványa abszolút módon megvédendő. Mialatt mindenki a közt fosztogatja, a hivatalosság saját jogosítványait igyekszik gyarapítani, ismét csak a jogvédelem éthosza

alatt. Közös javaink és érdekeink azok, amiknek nem maradt már gondnoka.

– Professzor úr publikációit olvasva kész vagyok egy sarkosabb összegzésre is. Eszerint a megghiúsult rendszerváltozás egyik akadálya éppen az Alkotmánybíróság volt, mert olyan címeken semmisített meg törvényeket, amelyekre tényleges fölhatalmazással nem rendelkezett.

– Az emberiség történetében aligha fordult még elő olyan kiüresedés, hogy a jog egyedül maradt volna egy új társadalom normatív feladatainak rendezése során, hiszen a jog mindig csak társult normatív erőként játszott/játszhat szerepet. A jog csak a társadalmi moralitás után jön, szimbolikus és végső beteljesítőként.

Nálunk a rendszerváltozás után a közös társadalmi érdek, amely mindannyiunk józan értelmére épül, irrelevánssá lett a jog szemszögéből. Az Alkotmánybíróság életidegen, lombikból szűrt jogeszménye szerint a jog szolgál mindennel szemben. Márpedig a józan értelem gúzsba kötésével az ország ügye óhatatlanul megbicsaklik.

Az „erkölcstelen, de jogszerű” botrányos formulájáról tudjuk, hogy már Luther kárhoztatta, sikerrel. Ettől kezdve ez csak balkanizált perifériákon probléma. Mert másutt hallgatólagosan elfogadják, hogy van közmo-

rál, amit csak megélünk és gyakorlunk, noha nem tudunk, de nem is szükséges jogilag tételezni. Mert nem tudjuk jogszabályba foglalni az élet összes helyzetét, hogy mi helyes és mi helytelen.

Ha a jog betűjét fetisizáljuk, akkor a gyakorlati jogászkodás joggal torzul joghézagkutató ügyvédkedéssé. A közzel szemben kutakodik a magánérdek javára a jogrendszerben, hogy hézagra hivatkozással megbízója közösségellenes tettét jogilag közömbösnek kiálthassa ki.

- Vannak a társadalomnak olyan területei, amelyek túl vannak szabályozva, más esetekben viszont szabad a vásár. Ha nem fizetem az adómat, beindul egy jogi gépezet, a végén még börtönbe is kerülhetek. Mások ellenben rissz-rossz telkeket cserélhetnek az állammal sokszor annyit érőre, és mégsem történik semmi. Vagy bejön a tőkés a pénzével, mire az államtól is kap egy talicskával, miközben a sokat emlegetett és biztatott kisvállalkozók máig sem tudnak boldogulni. Mintha nem lenne véletlen, hogy mely területek vannak túlszabályozva, és melyek nem...

- Ha a jog egy csontváz, amire konvencióknak kell épülniük, úgy a gyakorlati jogművelés nem szól másról, minthogy e csontvázra miképpen építsünk izmokat, idegeket, miként biztosítsunk bizonyos funkciókat és zárjunk ki másokat.

– *Úgy vélem, az Alkotmánybíróságnak abban kellett volna szerepet vállalnia, hogy a régi típusú sztálinista alkotmány azon passzusait, amelyek akadályozzák a rendszerváltozást, próbálják semlegesíteni.*

– Erre a szakma azt válaszolja, hogy egyetlen mondaton kívül – *Az ország fővárosa Budapest.* – minden megváltozott az alkotmányban. Ez igaz; ámde *szellemisége* nem. Úgy változtak meg paragrafusok, hogy struktúrája, az egész alkotmány *rendszere* változatlan maradt.

Kontroll nélkül dönthetett az Alkotmánybíróság arról, hogy emberéletek ezreinek kioltása és emberi sorsok százezreinek tönkretétele már úgymond elévült. Miközben hozzájuk képest akár évtizedekkel korábban elkövetett s szintén embercsoportok értelmetlen halálát okozó tettek esetében az elévülés kizárt. Ez a nyilas terrort beemelő, a kommunistát viszont kizáró *kettős mérce* a moralitás és a természetes igazságérzet arculcsapása. Márpedig ha a *moralitást* és a *természetes igazságérzetet* kilövöm a jog alól, maga a jogrend lesz tetszőleges.

A *jogállam* lehetséges eszményeiből a legélhetetlenebb formát úgy próbálták ránk erőltetni, mintha egyetemes és változhatatlan lenne, aminek minden emberi társadalom köteles megfelelni. Noha értékek halmaza ez,

amik felé törekednünk kell. S miközben eddig minden ország saját jogának talaján, saját hagyományai körében, saját megoldandó problémáira válaszul munkálta ki azokat a mintákat, amiket vállal a maga jogállamiságeszménye megvalósításaként. Minden népnek tehát a maga gyakorlatából kell megalakotnia a maga jogállamát. És mindez egy nép önazonosságkeresésének a legintimebb történése, amibe roppant veszélyes kívülről beleszólni, hiszen az legjobb szándék esetén is brutális beavatkozással ér fel.

A jog már csak azért sem mechanikus, logikus, vagy egyszerűen deduktív/applikációs művelet, mert bármely döntése a legegyszerűbb helyzetekben is egymással szembefutó értékek közötti közvetítést feltételez. A döntés lényege éppen az egyensúly- és harmónia-keresés egymásnak feszülő egyaránt legitim eszmények között.

Jellemző, hogy Antall József halálának tizedik évfordulóján Sólyom László azt emelte ki a miniszterelnök legjelentősebb érdemei közül, hogy – úgymond – *alkotmányos ember* volt. Colin Powell, egykori amerikai vezérkari főnökből viszont kérdésem azt a választ csiholta ki, hogy az az igazi államférfi, aki életével és halálával is hazáját, közösségét szolgálja. Úgy érzem, ez utóbbi meghaladja egy úgynevezett *alkotmányos ember* érde-

meit, s ezzel annak eddigi legbizonyosabb, de kétes jótéteményét, hogy új nemzetépítést lehetetlenített, de virágzó posztszocializmust szabadított az országra.

Gyermekkorunkban ezt tanultuk: azért élünk, hogy Istent szeressük, tiszteljük, és neki szolgáljunk. Manapság Isten zárójelbe, vagy egyenesen szemétkosárba került. Helyébe ilyesmik jöttek: 'szólásszabadság', 'emberi jogok', 'alkotmányosság', 'jogszerűség'. És ha bármi ártás jó is nemzetünkre, alig számít, csak jussanak diadalra jelszavaink. Nos, nem tudok arról, hogy fenn tudott volna maradni egy közösség, amelyben ilyen beteg agyszüleményt előállító jogeszmék munkáltak volna.

Mert a jog a társadalom produktuma: annak érdekét kell szolgálnia. A jogban minden újragondolható/újragondolandó, ha alapértékek forognak kockán. Mert önpusztítást, nemzeti öngyilkosságot bizonyosan nem ír elő.

- Azt írta egyik publikációjában, hogy a kommunizmus utolsó évtizedét majdnem elérhetővé tette a szellemi igényesség, a dolgokban és működtetésükben meglévő emberség, az irodalomban, tudományban, sőt a sajtóban mégiscsak megnyilvánuló hazaszeretet.

- Azok a történelmi korszakok, amelyek próbára teszik az embert, a morális identitás sikeres megőrzésével képesek több energiát mozgósítani a védhető és vállalható válaszok

megtételéhez, képesek többlet emberi teljesítményt kipréselni magukból. A rendszer-váltással valamiféle nyomás alól megszabadultunk, s ez mintha moralitásban is egyfajta igénytelenséget hozott volna.

– A Hitelben írta, még 2009-ben: „Európai uniós részvételünkben szellemileg elmaradtunk, erkölcsi érzékenységben, nemzeti kiállásban tompultnak bizonyultunk.”

– Az Európai Unió nem segélyszervezet – nem is ajándékosztogatás a célja –, hanem az uralkodóházak és nemzetek közötti évezre-des versengés új jogi kerete. Ezért mindenki küzd. Aki csak a sarokban mulyán üldögélve várakozik, hiába nyújtja a markát – az üres marad.

– Miért gondolja azt a Nyugat és az Európai Unió is, hogy a kelet-európai régióban a poszt-kommunista politikai formációk és politikusok jobban biztosíthatják a gazdasági és politikai stabilitást, mint a polgári, nemzeti érdekek mentén kiálló pártok és személyek?

– A szocializmus még tartott, amikor a Magyar Távirati Iroda Cikkék a nemzetközi sajtóból bizalmas nyugati beszámolója írást hozott a korabeli világ egyik leginkább önérdékű és önfényező központja, az Amerikai Egyesült Államok külpolitikájáról. Ebből megtudható, hogy a világpolitika számára mindig vállalhatatlan volt a nemzeti kisállamok naci-

onalizmusa, lakosság- és területvédelmi marakodása. A *Foreign Affairs* véleménye sok évtizede bevallotta, hogy fedő gyanánt a Szovjetunió pozitív szerepet töltött be a világtörténelemben, mert a második világháború óta sikerrel elfojtotta a nemzeti kisállamokban egymással szembenállva feszültséget kel-
tő érdekeket. Márpedig ilyen feszültségek a Szovjetunió ilyesfajta szerepjátszásának megszűnte után újból válságokkal fenyegethetnek...

Jó tudnunk hát, hogy kik között és hol élünk. És hogy még nagy nemzeteknek is szárazon kell mindig tartani a puskaport.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A KAIROSZ KIADÓ Magyaroknak lenni sorozatának eddig megjelent köteteiből

LXV. Egy távolba tekintő építész

Kévés Györggyel beszélget Dvorszky Hedvig

LXVII. Elkötelezetten...

Blaskó Péterrel beszélget Spangel Péter

LXVIII. A gazdaság van az emberért, és nem fordítva...

Csath Magdolnával beszélget Mezei Károly

LXIX. Első kopogtatás

A Búzaszem Iskola építőivel beszélget Benkei Ildikó

LXX. Jövők a tét

Hoffmann Rózsával beszélget Csűrös Csilla

LXXI. Boldogok, akik éheznek és szomjazzák az igazságot

Pallos Lászlóval beszélget Kiss Magdolna

LXXII. Kárpátok, zengjétek!

Petrás Jánossal beszélget Benkei Ildikó

LXXIII. A magyar kultúra szolgálatában

Bogyay Katalinnal beszélget Dvorszky Hedvig

LXXIV. Vigilia hungarica

Pomogáts Bélával beszélget Finta Gábor és Szénási Zoltán

LXXV. A magyar bor szolgálatában

Rohály Gáborral beszélget Benkei Ildikó és Jámbor László

LXXVI. Nyitva van az aranykapu

Kocsis Istvánnal beszélget Ónody Éva

LXXVII. Itt élned kell...

Tarlós Istvánnal beszélget Speidl Bianka

LXXVIII. A történelem egyféleképpen történik

Kahler Friggyessel beszélget Mezei Károly

LXXIX. A szeretet útján

Balázs Péterrel beszélget Spangel Péter

LXXX. Vonzáskör

Sunyovszky Sylviával beszélget Dvorszky Hedvig

LXXXI. Kulcsidő

Gál Kingával beszélget Csűrös Csilla

LXXXII. Túl – part

Hargitay Andrással beszélget Mezei Károly

LXXXIII. Nemzeti dimenzióban gondolkodni

Entz Géza művészettörténésszel beszélget Dutka Judit

LXXXIV. A Rádió lírikusa

Sediánszky Jánossal beszélget Dvorszky Hedvig

LXXXV. Napsugár kisasszony Amerikában

Lauer Edittel beszélget Járai Judit

LXXXVI. A tiszteletbeli köztársasági elnök

Pozsgay Imrével beszélget Mezei Károly

LXXXVII. Kiskunhalastól a világhírig

Miklósa Erikával beszélget Juhász Előd

LXXXVIII. Ötven év Amerikában

Megyesi Jenővel beszélget Járai Judit

LXXXIX. Egy kései végvári vitéz

Pécsi L. Dániellel beszélget Benkei Ildikó

XC. A Szent Korona vonzásában

Zétényi Zsolttal beszélget Molnár Pál

XCI. Si Deus pro nobis, quis contra nos?

Széchenyi Kingával beszélget Csernóczky Judit

XCII. Védjük hagyományainkat!

Hoppál Mihállyal beszélget Mezei Károly

XCIII. Keresztény értékrend és a nemzet múzeuma

Gedai Istvánnal beszélget Dvorszky Hedvig

XCIV. Rákóczi jegyében

Halzl Józseffel beszélget Cservenka Judit

XCV. A magyar kultúra mindenese

Zelnik Józseffel beszélget Mezei Károly

XCVI. A Völgy lovasa

Kassai Lajossal beszélget Benkei Ildikó

XCVII. Mindenki munkácsi egy kicsit

Pákh Imrével beszélget Benkei Ildikó

XCVIII. Meg kell a búzának érni...

Halmos Bélával beszélget Abkarovits Endre

XCIX. Lélektől lélekig

Romics Imrével beszélget Koltay Gábor

C. Himnusz kívülről, belülről

Lezsák Sándorral beszélget Spangel Péter

CI. Okosan kell szeretni a magyarságunkat

Karinthy Mártonnal beszélget Dutka Judit

CII. Magyarok, üljetek mellém!

Kubassek Jánossal beszélget Járai Judit

CIII. Csak múlásunk törvény

Varga Csabával beszélget Mezei Károly

A kötetek ára egységesen 1500 Ft.

Megrendelhetők: **KAIROSZ KIADÓ**

1134 Budapest, Apály utca 2/b • Telefon és fax: 359-9825

e-mail: kairosz@hu.inter.net • www.kairosz.hu

Az Európai Unió nem segélyszervezet,

nem is ajándékosztogatás a célja, hanem az uralkodóházak és nemzetek közötti évezredes versengés új jogi kerete. Ezért mindenki küzd. Aki csak a sarokban mulyán üldögélve várakozik, hiába nyújtja a markát – az üres marad.

A világpolitika számára mindig vállalhatatlan volt a nemzeti kisállamok nacionalizmusa, lakosság- és területvédelmi marakodása. A *Foreign Affairs* véleménye sok évtizede bevallotta, hogy fedő gyanánt a Szovjetunió pozitív szerepet töltött be a világtörténelemben, mert a második világháború óta sikerrel elfojtotta a nemzeti kisállamokban egymással szem-

benállva feszültséget keltő érdekeket. Márpedig ilyen feszültségek a Szovjetunió ilyesfajta szerepjátszásának megszűnte után újból válságokkal fenyegethetnek...

Jó tudnunk hát, hogy kik között és hol élünk. És hogy még nagy nemzeteknek is szárazon kell mindig tartani a puskaport.

www.kairosz.hu

1500 Ft

